

CEP ÜNİVERSİTESİ

2001 Uygarlığı

JEAN FOURASTIE

CEP ÜNİVERSİTESİ

2001 Uygarlığı

La civilisation de 2001

JEAN FOURASTIE

Konservatuvar ve Paris Üniversitesi Siyasal İncelemeler Enstitüsü'nde Öğretim Üyesi

Çeviren

MEHMET SELAMİ ŞAKİROĞLU

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

İletişim Yayınları•PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel
Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç,
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay.
Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)
Dağıtım: Hür Basın Dağıtım A.Ş.
İletişim Yayıncılık A.Ş. - Cep Üniversitesi 37 - ISBN 975-470-143-1
1. Basım - İletişim Yayınları, Ağustos 1991.
Şubat 1982 tarihli 11. baskısından çevrilmiştir.
© Que sais-je?, Presses Universitaires de France, 1947
108, Boulevard Saint-Germain, 75006, Paris-France
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1991
Klodfarer Cad. İletişim Han. No:7 34400
Cağaloğlu-İSTANBUL, Tel: 516 22 60 - 61 - 62

YAZARIN DİĞER ESERİ

La comptabilité, PUF.
L'économie française dans le monde des années 1980, PUF.
Histoire du confort, PUF.
La productivité, PUF.
Le grand espoir du 20. siècle. Progrès technique, progrès économique, progrès social, PUF, 1949.
Machinisme et bien être, Ed. de Minuit.
Histoire de demain, PUF.
Pourquoi nous travaillons, PUF.
La planification économique en France, PUF.
Les écrivains témoins du peuple, Ditis-Flammarion, 1964 ve 1980.
Les quarante mille heures, Denoel, 1972.
Lec conditions de l'esprit scientifique, Gallimard.
Idées majeures, Denoel-Gonthier.
Essais de morale prospective, Denoel-Gonthier.
L'évolution des prix à long terme, PUF, 1969.
Lettre ouverte à... quatre milliards d'hommes, Albin Michel.
La réalité économique, Robert Laffont, 1978.
Le long chemin des hommes, Robert Laffont.
Les strentes glorieuses, Fayard.
Le jardin du voisin, les inégalités en France, Le Livre de Poche, 1980.
Ce que je crois, Grasset, 1981.

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum?) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor. İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş,

Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca, Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programını" tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir meslekî eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle herhangi bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İletişim Yayınları

İçindekiler

GİRİŞ 7

BİRİNCİ KISIM

Bugün de Öngörülebilenler 10

I. BÖLÜM

Yaşam Biçiminin Evrimi 13
Çalışma Süresi 14
Meslek 20
Temizlik ve Sağlık 26

II. BÖLÜM

Yaşam Düzeyinin Evrimi 29
Yaşam Düzeyinin İyileşmesi Olgusu 29
Gerçek Ücretin Evrimi 31

III. BÖLÜM

İnsanın Maddi Durumunun Düzelmesinin Nedenleri 46
Üretim 48
Üretkenlik 53

İKİNCİ KISIM

Yüzyılın Yarattığı Düşkırıklığı 62
Ortadan Kalkmasına Kesin Gözüyle Bakılan Etkenlerin Sürmesi 64
Öngörülmemesine Karşın Gerçekleşenler 69

ÜÇÜNCÜ KISIM

Bilimsel Düşünce Uygarlığına Doğru 91
Topluma ve İnsanın Yaşama Ortamına İlişkin Birkaç Düşünce ve Soru 95
Bilime İlişkin ve Daha Genel Olarak İnsanı Çevreleyen Gerçeklerin İnsan Tarafından Tanınmasına İlişkin Sorunlar ve İnsanın Varoluş Koşulları 99
İnsan Olmayla İlgili Sorunlar 104

GİRİŞ

Bu kitap kuşkusuz, bugün geleceği kestirme çabaları (prospective) diye adlandırılan, ekonomik, toplumsal ve siyasal çağdaş önerme denemelerinin en sık yeniden basılanıdır.

İlk baskılarında neredeyse sadece dünyanın ekonomik geleceğini işleyen bu kitabın ... *Uygarlığı*[1] başlığını taşıması şu anda yanlış görülebilir. Gerçekten de, okuyucunun izleyen sayfalarda açıkça göreceği gibi, ekonomik etkenlerin insanlığın koşullarında, uygarlığın tümünün bu etkenler tarafından belirlendiği izlenimini verecek kadar ağırlığı vardı. Bugün de, bu etkenlerin ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana Batı'nın ve dünyanın tanık olduğu ekonomik büyüme ve "gelişme", dünya çapındaki sorunların tümüne, yani çağdaş *uygarlığa* kendine özgü biçimini verdi ve veriyor.

Demek ki, ekonomik etkenlere, onun son evrimine, güncel eğilimlerine ve gelecekteki yön değiştirmelerine sağlam göndermeler yapmadan günümüzün insanlık dünyası ve bugün onun içinde bulunduğu koşullar hiç bir biçimde anlaşılamaz. Bununla birlikte, ekonomik etkenlerin insanlığın koşullarını, yani toplumsal yaşamı, siyasal yaşamı, kültürel yaşamı, uygarlığı tek başına belirlemediği bugün artık daha da açık bir hale geldi -bu her zaman açıktı... 1947'de ve bu ekonomik etkenlerin *ağır bastığı* süre boyunca bunları vurgulamak ve bunların insanların tarihinin

[1] İlk baskı 1947'de *1960 Uygarlığı* başlığıyla yayınlanmıştı. O dönemde '60'lar çok uzak görünüyordu ve "gelecek çalışmaları" pek alışılmamış bir kavramdı. Bu nedenle bu başlık üniversite eğitimi görmüş çevrelerde şaşkınlıkla karşılandı. Daha sonraki baskılar, öngörülenler gerçekleştikçe ve gelecek için geçerliliğini koruduğu sürece sırasıyla *1975 ..., 1985 ..., 1995 ...* başlıklarıyla gerçekleştirildi.

bu dönemi üzerindeki belirleyiciliklerinin ulaştığı noktayı ve doğasını açıkça göstermek kuşkusuz doğruydu. Ama '68-'75'li yıllarla birlikte tarihin yeni bir aşaması başladı. Bugün ekonomik etkenlerin, çok önemli bir ağırlığa sahip olmayı sürdürseler de, insanlığın evriminin bugünkü aşamasına özgü niteliklerini tek başlarına belirleyebilecekleri baştan söylenemez.

Bu nedenle bu küçük kitabı bütünüyle yeniden yazdım.

1947'deki ilk baskıda yeralan metnin onuncu baskıya kadar, yani 25 yıl boyunca değişmeden kalması olağanüstüdür. Gerçekten de, "geleceğin taşıyıcısı" ekonomik etkenlerle sınırlı olan bu metinde dile getirilenler yıl be yıl gerçekleşti ve olguların tamamlanmasıyla doğrulandı. Yaşam düzeyi ve yaşam biçimi, 1947'de öngörülmüş olan eğilimlere göre ve yine öngörülmüş olan etkenlerin, üretim tekniklerinin gelişmesinin, üretkenliğin ve çalışmanın örgütlenmesinin etkisi altında evrim gösterdi. Gelişme "modeli" (bugünkü adlandırmaya göre) geçerli kaldı; her baskıya sadece varsayım olarak sunulanları sürekli olarak daha yoğun biçimde doğrulayan geçen yılın sayılarını bir öncekinin üzerine eklemek yeterli oldu.[2]

"Model" bugün de geçerliliğini sürdürmektedir. Bunu ekonomi biliminin az bulunan güvenilir unsurlarından biri olarak ele alabiliriz. Ama, bir yandan model "başarılı otuzlar" (1946-1975 arası) boyunca olduğu gibi artık doğrusal yükselmiyor; öte yandan, biraz önce dile getirdiğimiz gibi, özellikle de bu ekonomik evrim "modelinin" insanlığın koşullarının günümüzdeki evriminin temelini tek başına belirlediği artık ileri sürülemez.

[2] Kitapta temel olarak ele alınan ve bugün de bu niteliğini koruyan etkenler 1947'de klasik olmaktan çok uzaktı. Bu çağın ve öncesinin ekonomi bilimi yazılarında, yaşam düzeyi, alım gücü, aktif nüfusun dağılımı, "üçüncül kesim", teknik gelişme, çalışmanın üretkenliği... kavramlarını aramanın boşuna çabalamak olacağı genç kuşaklara çok şaşırtıcı gelebilir.

Bu olgular, bu geleceği kestirme denemesinin planını belirliyor. Birinci kısımda daha 1947'de öngörülebilmiş olanları, büyük ölçüde gerçekleşenleri ve 21. yüzyılın başına kadar öngörülebilir kalanları inceleyeceğiz. Bunlar ekonomik etkenler. İkinci kısımda öngörülmediği halde ortaya çıkan ve çıkmaya devam eden "20. yüzyıl büyük umutları"nın yanı sıra, umutsuzluk değilse bile, en azından *düş kırıklığı* veya 20. yüzyılın yanılsamalarından sözedeceğiz. Son olarak üçüncü kısımda, günümüz gerçeğinin karmaşıklığı içinde uygarlığımızın bunalımı diye adlandırılması gereken bir kaç temel etkeni gözönüne alacağız.

BİRİNCİ KISIM
BUGÜN DE ÖNGÖRÜLEBİLENLER

Bu kitabın ilk baskıları, ortalama Fransızlar'a yadsıdıkları, tanıtma girişimlerine karşın bugün de yadsımayı sürdürdükleri, özel olarak da idareci sınıflara, işletmelerin yöneticilerine, yüksek düzeydeki memurlara, üniversite öğretim görevlilerine o dönemde kesinlikle yadsıdıkları, ama yeni yeni tanımaya başladıkları, bugün daha iyi tanıdıkları toplumsal ve ekonomik ilerlemenin gerçek etkenlerini tanıtmak amacını güdüyordu. Ne olursa olsun bu kitabın amacı, kavranmaksızın, ekonomik gelişmenin ne anlaşılabileceği, ne de gerçekleştirilmesine katkıda bulunulabileceği kavram ve yöntemleri açığa çıkarmaktı. Bugün de bu amaç aynı kaldı.

1947 yılında, çalışmanın üretkenliği, aktif nüfus, nüfusun üç kesime, birincil, ikincil ve üçüncül kesimlere göre dağılımı, teknik ilerleme; bir ürünün üretimi için gerekli istihdamı (İ) bu ürünün tüketimine (T) ve aynı üretimdeki çalışmanın üretkenliğine (Ü) bağlayan eşitlik İ=T/Ü; ücretlilerin bir ürüne göre, bu ürüne özgü üretkenlikteki ilerleme ve teknik gelişmenin etkisi altında bu ürünün üretim maliyetinin düşüşü yoluyla satın alma gücünün artmasının analitik yöntemi..., v.b. Fransa Gelişme ve Çağdaşlaşma Birinci Planı'nın ilk satırını oluşturan, Jean Monnet'nin kaleme aldığı ve düşünceleriyle tam bir uyumluluk gösteren bu mesaj, Fransız ekonomisinin sorumlularına, işletmelerin yöneticilerine, sendikacılara, işçilere, yöneticilere, politikacılara Fransa'da önemli bir ilerleme olasılığının varlığını ve bunun yollarını göstermeyi amaçlar.

Biraz önce sözünü ettiğim gibi ülkenin kendi evriminin bilincine varmasını sağlayacak olan bu me-

saj, hem halk kitlelerine hem de üniversitelere yeterince iletilememiş bile olsa, bugün sözünü ettiğim bu kavramların ve yöntemlerin liberal veya güdümlü, kapitalist veya sosyalist de olsalar, tüm diğer büyük uluslarda olduğu gibi Fransa'da da bütün ekonomik politikaların temel taşları olarak tanındığına ve kullanıldığına hiç kuşku yoktur.

"Başarılı otuzlar" boyunca bunlar verimliliklerini ve zenginliklerini yitirmediler: Ekonominin geleceğinin olduğu kadar, bugünü anlamanın ve toplumsal ilerleme için eylemin anahtarı olarak kaldılar. Bu nedenle burada bana düşen, bunları bir yenilik ve buluş olarak belirtmekten çok, tüm ekonomik ve toplumsal öngörmelerin temel etkenleri olarak, bilimin ve ekonomik eylemin temel unsurları olarak sunmaktır.

İnsan yaşamının *maddî* koşullarını belirleyen bütün bu unsurlardır burada nesnel olarak ele alacağımız. Bunları ikiye böleceğiz:

- Birincisi "yaşam biçimi" adı altında gruplandırılan, parayla ölçülemeyen unsurlar.
- İkincisi "açıkça yaşam düzeyi" denilen, paraya dönüştürülebilen tüketim malları ve hizmetlerdir. Bunlar sonuçta "gerçek" ücret ve gelir kavramlarına gönderme yapar.

Uluslara göre farklılık göstermekle birlikte, ele aldığımız sayılar tüm yurttaşların yaşam düzeyinin ve yaşam biçiminin hissedilir düzeyde iyileştiğini göstermek için yeteri kadar güvenilirdirler.

Sanayi Devrimi'nden önce halkın yaşam düzeyi, bütünlüğü içinde ele alındığında, yıllık tarım ürünlerinin düzeyine yakından bağımlıydı ve kişi başına günde bir *kilo* ekmeği geçmiyordu (başka hiç bir tüketim gücü olmadan). Yüz yıllık ilerlemeden sonra, yaşamın bu bitkisel düzeyi büyük ülkelerde neredeyse bütünüyle ortadan kalktı.

Ortalama yaşam düzeyi 1930-38 döneminde, 1800-1831 dönemine oranla 1'e karşı 6 ile 10 arasında yükselmiştir. Ortalama tüketimdeki bu olağanüstü artış, *çalışma süresinin* olağanüstü artma-

sıyla elde edilebilmiştir.

Teknik gelişmenin ilk ekonomik sonuçları, şematik bir biçimde özetlenirse, böyledir.

*
* *

Birinci kısmın üçüncü bölümünde, en azından, Batı'da kaydedilen yaşam düzeyi ve yaşam biçimindeki iyileşmenin nedenleri veya etkenlerini sorgulayacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM
YAŞAM BİÇİMİNİN EVRİMİ

Yaşam düzeyi, az önce değindiğimiz gibi, bireyi etkileyen ekonomik koşulların unsurlarından birisidir, ama giderek ağır basan bir unsur olmaktan çıkmaktadır. Ortalama insanın maddi yaşamında başka olgular, örneğin "yaşama biçimi" başlığı altında gruplandırdığımız boş zaman, meslek sevgisi, konut, genel temizlik, sağlık giderek artan oranda yer almaktadır. Bunlar kesinlikle parayla ölçülemezler, ya da parayla ölçülebilseler bile bunun tüketiciler için hiç bir önemi yoktur: örneğin penisilin iğnesi yaptırıp ölümden kurtulmanın, bu penisilinin fiyatıyla hiç bir bağlantısı yoktur.

Yaşam biçiminin unsurları, tanımlama olarak ve sözcüğün gerçek anlamıyla *yaşam düzeyinin* unsurlarıyla karşıtlık içinde, parayla ölçülemezler. Hatta içlerinden bir çoğu her türlü ölçüyle de çatışır. Diğerlerinin yanı sıra iklimin yaşam biçimi üzerindeki etkileri nasıl sayılara dönüştürülebilir ve Güney Fransa insanının tatlı gevşekliği ile Kuzey insanının çalışma gereksinimi nasıl karşılaştırılabilir.

Bununla birlikte incelememizi tüm öznel değerlendirmelerin dışında tutmak gerekiyor. Bu nedenle yaşam biçiminin tüm gerçek unsurları arasından sadece aşağıdaki özellikleri gösteren olguları ele alacağız:

1) Yaşama biçiminin önemli veya temel etkenlerini,

2) Sadece her hangi bir gösterge aracılığıyla ölçülebilenleri değil, ama en azından elli yıldır ve doğru bir biçimde *gerçekten ölçülebilenleri.*

Bu koşullar bizi yaşam biçiminin sadece aşağıdaki kavramlarını ele almaya götürür:

- çalışma ve öğrenim süresi,

1890'DAN BU YANA FRANSA'DA ÇALIŞMA SÜRESİNİN EVRİMİ

Yıllar	Demiryolu (saat/yıl)	Kibrit imalatı (Saat/yıl)	Tütün imalatı (saat/yıl)	İplik imalatı (saat/hafta)
1890	3876	-	-	64.30
1900	3747	2800	2800	62
1910-11	3130	2200	2520	60
1921	2384	2240	2050	47.30
1937	2000	1980	1870	40
1946	2300	2200	2200	41.4
1963	2240	2240	1870	44
1972	2150	2150	1850	43
1979	1900	1850	1800	40

- meslek ve insanın meslekteki rolü,
- genel temizlik ve kamu sağlığı.

Konut, ev donanımları ve konfor...[3] gibi başka kavramların ele alınabileceği konusunda kuşkumuz yok, bunlara bir kaç sözcükle değineceğiz. Bir kaç işaret çağdaş evrimin ana hatlarını belirtmek için yeterlidir.

I. Çalışma Süresi

Teknik ilerlemenin doğuşundan bu yana çalışma süresinin çok kısaldığı bilinen bir olgudur. Ama insanların büyük çoğunluğu olgularla ilgili kafa karışıklığı içindedir. Olguları açık bir şekilde tanıyanların çoğunluğu ise, bunların uygarlığın geleceği açısından doğuracağı sonuçları sezemiyorlar.

1850'den, özellikle de 1920'den bu yana, çalışma süresi iki biçimde azaltıldı: Önce yetişkin insanın yıllık çalışma süresinin kısalmasıyla; bu açıkça görülebilen ve gelecek açısından daha az önemli olan

[3] "Que sais-je?" dizisinden Histoire du Confort (no. 449) ve Pourquoi Nous Travaillons'a (no. 818) bkz.

bir olgudur. Sonra okul çağının uzatılmasıyla. Son olarak ta, aşağı yukarı 1970'den bu yana, üçüncü bir faktör ortaya çıktı; "emeklilik" yaşının düşürülmesi.

1. Aktif Nüfusun Çalışma Süresi - Aşağıdaki tablo çalışma süresi açısından, sadece 1890 ve 1900'den bu yana gerçekleştirilen ilerlemenin büyüklüğünü ölçmeyi sağlıyor. 1900 yılı çok yakın bir tarih. Bugün hala yaşamakta olan iki milyon Fransız bu dönemde doğdu ve o tarihten bu yana dünya korkunç savaşlarla sarsıldı. İnsanlığın bin yıllık evrimi içinde ele alınırsa, çalışma süresindeki azalmanın ne kadar olağanüstü olduğu görülebilir.

1890'da, demiryollarındaki resmi doğal çalışma

HAFTALIK ORTALAMA ÇALIŞMA SAATLERİ
(Toplam sanayide)

			Gösterge: 1900 = 100	
Yıllar	Fransa	ABD	Fransa	ABD
1850	72	63	111	114
1880	-	59	-	108
1890	-	56.4	-	102
1900	64.5	55.3	100	100
1910	60	52.9	93	95
1920-29	47.5	49.1	74	89
1930-35	45.7	43.9	71	79
1937	40	41.2	62	74
1946	44	40.4	67	73
1949	44.5	40.4	68	73
1952	45	40.7	70	74
1967	45.5	40	70.5	72
1969	45	40.4	70	72
1972	44	40.5	67	73
1979	40.8	40.1	64	72
1980	40.6	39.6	63	72
Nisan 1981	40.3	40	62	72

saati sayısı yılda 3876 idi, 1990'da ise daha 3747'dir.

1937'de bu sayı neredeyse yarı yarıya azalarak iki bine düştü. O günden bu yana tekrar 2.240 saate yükselmişse de, bu bile insanlığın tümü açısından, ılımlı ülkelerde binlerce yıl yılda dört bin saatle değişmeden kalan çalışma süresinin yüzde 38 oranında azalması demektir. Bugün bu süre 1.900 saatin altında.

Bir başka örneği ele alırsak, 1900'de kibrit fabrikalarında çalışma saati sayısı yılda 2.800 idi. Yani demiryollarından daha az. Bunun nedeni demiryollarında köydeki çalışma alışkanlıklarının, yani bin yıllık geleneksel çalışma alışkanlığının benimsenmiş olmasıdır. Buna karşılık kibrit fabrikaları, 1930'dan bu yana kısalan ama daha zahmetli olan kentsel çalışma saatlerine uyum göstermiştir. Sonuç olarak kibrit üretiminde çalışma süresi 1900'de 2.800 saat iken, 1956'da 2.200 saate düşmüştür. Azalma demiryollarındaki kadar önemli değildir, ama yine de yüzde 21'lik bir oranla hissedilir düzeydedir.

İnsan doğal olarak geçmişini çabuk unutur ve gelecek karşısında sabırsızdır. Babasının 65 saat çalıştığını anımsamaz, haftada 48 saat yerine 40 saat çalışmak ister.

Yukarıdaki tablo, Fransa ve ABD'de toplam sanayi kesimindeki haftalık çalışma saatlerini gösteriyor.

Ayrıca, 1936'da Fransa'da doğan ücretli tatil 1970'den başlayarak dört haftaya yükseltildi ve o günden bu yana yaygınlaşan beşinci hafta 1982'de genelleştirildi.

İki yöntemin iç içe geçen etkisiyle, yüzyıllardır yılda dört bin saat dolayında seyreden, 1890'da hâlâ 3.500 saatin üzerinde olan yıllık ortalama çalışma süresinin 1980'de 1.850 saat dolayında olduğu hesaplandı. Aynı tarihte Japonya'da bu sayı iki bin saatin üzerindeydi, ama buna karşın İsviçre ve Belçika, sırasıyla 1.500 ve 1.600 saatle düşüş rekorlarını ellerinde tutuyorlardı. Düşme eğiliminin önümüzdeki yıllarda da süreceği çok açıktır; bürotik, robotik, bi-

lişim bunu hazırlıyor.

İşte yaşam biçiminin temel unsurlarından birisi: Yetişkinlere tanınan boş zaman. Bu unsur bütün sanayi ülkelerinde aynı yönde ve ulusal zenginliklerinin farklılıklarına karşın neredeyse aynı yoğunlukta gelişmiştir. Bunun temel nedeni ekonomiktir, ikinci nedeni ise toplumsaldır. Yetişkinlerin çalışma sürelerinin büyük ölçüde kısalması teknik ilerleme sonucudur, ama çalışma süresinin çeşitli ülkelerde neredeyse aynı anda eşit düzeye gelmesini -bu ülkelerin o andaki ekonomik durumlarının hissedilir düzeyde farklı olmasına karşın- işçilerin talepleri sağlamıştır.

Şu ana kadar sadece ekonomik yasaların egemenliği altında kalan insanın çalışma süresinin, işçi örgütlerinin gözünden kaçan bir başka unsur gözönüne alınarak başka biçimde ele alınması gerekir: Okul çağı. İnsanın, çalıştığı zaman, yılda kaç saat çalıştığını gördük. Simdi, yaşamı boyunca geçmişte ve bugün ne kadar çalıştığını bilmek gerekir.

*2. **Okul Çağının Uzaması ve Emeklilik Yaşının Düşürülmesi*** - İnsanın, ekonomik değeri olan malları ve hizmetleri üretmeye başladığı yaşın giderek yükselmesini ölçmeye yarayan ilginç bir gösterge var: Okul süresi. Toplumun çalışmasına gereksinim duymadığı insan, toplumun çalışmasını kullanmaktan kaçınabileceği yetişkin okulda kalabilir. Gerçekten de, günümüz dünyasında okul çağının giderek ve hissedilir ölçüde yükseldiğine tanık oluyoruz.

A) İlköğrenim - 1830'da yirmi yaşındaki Fransızlar'ın yüzde 60'ı okuma ve yazma bilmiyordu. Aynı oran Belçika'da 1850, Rusya'da 1900 ve Porto Riko'da 1915'de görülüyordu. Tümünü ele alırsak, Afrika'da aynı oranla 1980'de karşılaşırız. Güney Asya da bundan çok uzak değildir, UNESCO'nun verilerine göre 1980'de 790 milyon yetişkinin yüzde 51'i okuma yazma bilmiyordu.

Günümüzün gelişmiş bütün ulusları okuma yazma bilmeyenlerin oranını yüzde 10'un altına düşürebildiler (Avrupa'da yüzde 3,1).

19. yüzyılın ortalarına kadar fakirlik, yani köylü ve işçi kitlelerinin alım güçlerinin çok düşük olması, heryerde olduğu gibi Fransa'da da binlerce yıldır çocukların okula gönderilmelerini engelliyordu. Anne ve babalar, ürünün toplanması, hayvanların bakımı için çocuklarının, hatta çok küçük yaşta olanların bile çalışmasına gereksinim duyuyorlardı. Daha 8 yaşından başlayarak bir çok çocuk karın tokluğuna ve az bir para karşılığı "kiraya" veriliyordu[4]. Ancak III. Cumhuriyet döneminde 13 yaşına kadar zorunlu eğitim getirildi ve "ilkokul diploması" kurumlaştı.

Girişim başarıyla sonuçlandı, 1910'dan başlayarak 14 yaşındaki çocukların yüzde 90'ı okuma-yazma ve hesap yapmayı öğrendi. Yani kendi aralarında, basit ama doğru bir Fransızca'yla, söz ve yazı aracılığıyla iletişim kurabiliyorlardı. Ayrıca matematiğin dört işlemini biliyorlardı ve Fransız tarihi ve coğrafya ile ilgili temel bilgilere yeterli oranda sahiptiler. Ne çok basit ne de çok katı olan bir ahlâka, laik ama Avrupa kırlarının yüzyıllık Hıristiyan-köylü ahlâk kurallarıyla çakışan bir ahlâka sahip oldular ve buna içgüdüsel olarak daha da bağlandılar.

1950'lere doğru bu ilköğrenim programı şiddetli eleştirilerle karşı karşıya kaldı. Bu programın halkın tümüne yakınına ortaöğrenime geçiş olanağı vermediği bir gerçek. Ama bugün, çok büyük sayıda 13 yaşındaki çocuğun temel düşünce mekanizmalarını daha az bildikleri göz önüne alınırsa, bu eğitimin değeri daha iyi anlaşılır.

B) 14 Yaş Sonrası Öğrenim - 1890'dan sonra sanayileşmiş ulusların tüm çocuklarına ilköğrenim olanağı sağlandı. 1900'den sonra, ilerleme orta ve yüksek öğrenime yöneldi. 1966 yılında, ABD'de eğitim sürecindeki 20-24 yaşlarındaki gençlerin oranı,

[4] "J'ai lu" dizisinden *Les Ecrivains Témoins du Peuple* 'e (J. F. Fourastié) bakınız.

Bu yaştaki gençlerin toplam sayısının yüzde 28'ine ulaşmıştı.

Görüldüğü gibi, bugün ABD'de yüksek eğitimden yararlanan gençlerin sayısı (göreceli değerlerle), 1800'de Batı Avrupa'da ilköğrenimden yararlanan çocukların sayısından çok daha fazladır. Dünyanın bütün ülkelerinde, zamana bağlı olarak az veya çok farklarla, benzer bir evrim kendini göstermektedir. Örneğin ABD'de, 1960'da 3 milyon 600 bin olan bu sayı, 1979'da 10 milyondur. Bu sayılar Fransa için, çağın başında 6 binden az, 1975'ten bu yana ise bir milyondan fazladır. Öğrenimdeki bu artış, çağdaş evrimin temel unsurdur.

Teknik ilerleme çalışma süresini kısaltıyor; bu, yetişkinlere sıklıkla yaratıcılıktan uzak, bazen de zararlı işlerle doldurulan boş zaman sağlıyor; gençlere ise uygarlığın temeli olan entellektüel kültürün verilmesini sağlayabilir.

Böylesine güçlü bir şekilde yükselen bu sayılardan kalkarak mutluluk umutları tasarlayabiliriz. Proudhon 19. yüzyılın başında "ortalama tüm insanların, dehasına saygı duymaya zorlandığı büyük insanlara benzemesi için" sadece okulun eksik olduğunu yazmıştı. Olaylar bu savları doğrulamadı. Bir yandan öğrenimin ve diplomaların genel düzeyi düştü, ve buna karşın, diğer yandan çok sayıda gencin, çeşitli ve sıklıkla da bilinmeyen nedenlerden ötürü yüksek öğrenime ve hatta 1930 tipi ortaöğrenime giremediği ortaya çıktı.

Bu temel ve bilinmeyen sorunlarla ilgili bilgileri toplayabilmek için, '70'li yıllar boyunca entellektuel düzeyleri ve gelirleri yüksek ailelerin çocukları arasında, okuldaki başarı derecelerine ilişkin bir araştırma yaptık. Bu çevrede bile, yüksek oranda çocuğun liseyi bitiremediği ve ancak çok azının babasının düzeyinde bir eğitime ulaşabildiği ortaya çıktı.[5]

Kuşkusuz bu çocukların okulda elde ettikleri sonuçlar,

[5] Politeknik ve merkez okullarının aynı "dönem" mezunlarına, çocuklarının okul durumu üzerine yazılı sorular yönelttik. Bunların yüzde 90'ı sorularımızı yanıtladı. Yanıt verenlerin soruşturma tari-

orta düzeydeki yönetici, memur ve işçi çocuklarınınkine göre olağanüstü yüksekti. Ama bunların arasında liseyi bitiremeyenlerin oranının çok yüksek olması, insan cinsinin eğitime olan yeteneğinin sınırlarına dikkati çekmeye bir çağrıdır.

II. Meslek

Sanayi Devrimi mesleki yapıda köklü bir alt üst oluşa yol açtı. 1800 öncesinde nüfusun yüzde 75-85'ini kapsayan tarım çalışması, gelişmiş uluslarda artık nüfusun ancak yüzde 3-12'sini kapsıyor. Ama bu evrim çağın gözlemcilerinin sandıkları kadar basit değil.

Birkaç yıldır yakın evrim üzerine geçmişe göre daha fazla fikir veren yeni bir hareketlilik kendini gösteriyor.

Bu evrimin bilincine varmak için, aktif nüfusun evrimini, birbiri ardına gelen çalışma yorgunluğu ve konforunu, üretim süreci içinde emekçilerin yerini incelemek gerekir.

1. İnsan Çalışmasının Evrimi ve Aktif Nüfusun Dağılımı - Teknik ilerleme insanı tarladan fabrikaya taşıyor. Tam olarak anlaşılmasa bile genel olarak kabul gören bir görüş bu. Gerçekte ise teknik ilerlemenin temel eyleminin, köylüleri fabrikalara aktarmaktan çok, hizmetlere, ticari ve serbest mesleklere aktardığı ortaya çıktı. Bu, bugüne kadar bütün sonuçları anlaşılamayan, '50'lere kadar kesin-

hinde 365'i erkek olmak üzere 25 yaşın üzerinde 683 çocukları vardı.
Bu 365 erkek çocuğundan:
74'ü, yani yüzde 20.3'ü liseyi bitirememişti.
77'si, yani 21.1'i babalarının düzeyine ulaşmıştı (yüksek okul veya doktora).
Yüksek devlet memurları, yüksek yargıçlar, ünlü sanayiciler ve öğretmenlerin çocuklarıyla ilgili soruşturmalar da benzer sonuçlar verdi. Bkz. J. Fourastié, *Enquête sur la Scolarité d'Enfants Appartenant à des Milieux Favorisés*, Laboratoire d'Econométrie du CNAM (yeni basım 1981).

likle bilinmeyen birinci dereceden bir olgudur.

Aşağıdaki tablo olgunun özelliği üzerine hiçbir kuşkuya yer bırakmıyor.

Günümüzde kullanılan kavramlarla, bunların sonuçta "ikincil" kesime (sanayi ve inşaat) veya "birincil" kesime (tarım)'karşıt olarak daha çok "üçüncül" diye adlandırdığımız kesime yöneldikleri görülüyor. İkincil kesim en üst düzeye çıkarak tavana ulaşıyor ve sonra düşüyor.

Ekonomik yasaların ortaya çıkardığı bu pratik sonuçlar önemlidir. Bunların bu kitapçıkta ayrıntılarıyla değerlendirilmesi sözkonusu olmasa bile, işte ilk akla gelen sonuçları.

1) Fransa gibi bir eski uygarlık ülkesinde mesleki çalışmaların yukarıda belirtilen doğrultuda yer değiştirmesi doğaldır. Bu yer değiştirme teknik ilerlemenin ölçüsü olduğu kadar, onun sonucudur da.

TEKNİK İLERLEMENİN ETKİSİYLE MESLEKLERİN EVRİMİ

(Toplam nüfusa oranla aktif nüfusun dağılımı)

1. İnşaat sektörünün (1980'de % 6.5) Üçüncül Kesim içinde hesaplandığı ABD'de

Yıllar	Birincil Kesim Faaliyetleri	İkincil Kesim Faaliyetleri	Üçüncül Kesim Faaliyetleri
1820	72.8	12	15.2
1850	64.8	17.6	17.6
1870	53.8	22.6	23.6
1880	37.4	25.5	25.1
1890	42.6	27.3	30.1
1900	37.4	29.0	33.6
1910	31.9	31.0	37.1
1920	26.7	33.2	40.1
1925-34	24.0	30.2	45.8
1937	25.4	28.8	45.8
1940	19.3	31.1	49.6
1950	14.0	31.0	55.0
1960-64	8.0	32.0	60.0
1970	4.0	33.0	63.0
1980	3.6	29.5	66.9

2. İnşaat sektörünün İkincil Kesim içinde hesaplandığı Fransa'da

Yıllar	Birincil Kesim	İkincil Kesim	Üçüncül Kesim
1901	42	30	28
1946	36	32	32
1970	14	40	46
1975	11	39	50
1980	8.9	35.8	55.3

Günümüzde Fransız toplam aktif nüfusunun içinde tarımcıların payı hızla azalmaktadır. Bugün bu oran yüzde 9 düzeyindedir.

2) Bu evrim üç kesim arasında kişi başına düşen gelirlerin göreceli biçimde eşitlenmesine kadar sürecektir.

- Bu sorun öğrenime bağlıdır: Bundan 150 yıl önce üçüncül kesimde kişi başına düşen gerçek gelir, birincil kesime göre on kat fazlaydı, *ama üçüncül kesimde çalışabilmek için okuma bilmek gerekiyordu.*

O zamandan bu yana birincil ve ikincil kesimlerde kişi başına gelir üç kat arttı, üçüncül kesimde ise artış açıkça az oldu. Bu eğilim gelirlerin gelecekte göreceli biçimde eşitlenmesine kadar sürecektir.

Hatta bu dengenin, birincil ve ikincil kesim gelirlerinin, üçüncül kesim gelirlerinden belirli ölçüde üstün olması pahasına kurulması gerçeğe daha yakın görünüyor. Eğitilmiş bir halkın beden çalışmasına karşı duyduğu isteksizliği yenmek için bu üstünlük gerekli.

3) Bu evrim içinde, sanayileşme süreci sınırsız değildir, ama en üst düzeye ulaşacaktır.

İnsan, tarım çalışmasından olduğu gibi sanayi çalışmasından da (büyük ölçüde) kendini kurtaracaktır.

4) Aktif nüfusun evrim yasası tüketim olgusuna bağlıdır.

Bu yasa, *her şeyin*, sanki tüketici önce hızla gıda ürünlerine, sonra da işlenmiş ürünlere doyduğu biçimde *gelişeceğini* belirtir. Buna karşılık, tüketicinin, turist taşımacılığından, kuaförlük hizmetlerinden, sanat, sinema ve klasik müzik konserlerinden geçerek, evlere süt dağıtımından öğretime ve sağlığa kadar üçüncü kesim hizmetlerine düşkünlüğü sürmektedir.

5) Bunun doğrudan sonucu parasal değerlerde ve fiyatlarda görülen temel hareketlerdir.

İşte çağdaş ekonomik evrim yasasının en önemli sonuçları bunlardır.[6]

2. Yorgunluk, Konfor ve Emekçi Anlayışı - Yaşam biçiminin evriminin entellektüel kültür yararına beden çalışmasından kurtulmaya duyulan güçlü eğilimi ortaya koyan en önemli iki göstergesini belirttik. Ama bu kurtuluş tam değildir, belki de hiç bir zaman tam olmayacaktır. Bu durumda, insanın günlük çalışması sırasında katlanmak zorunda olduğu koşulların incelenmesi kalıyor geriye.

Çalışma koşulları açısından geçiş döneminin başlangıcında durum kötüydü. Köy çalışmasının binlerce yıllık ritminden, havadan, ışıktan ve açık alandan yoksun kalan insan, bir gürültü, toz ve tekdüzelik cehennemine atıldı. Düşünce ve ahlâk dengesini, sağduyusunu ve neşesini, kişiliğini yitirdi.

Bu konuda da, göstergelerin son evrimi eğilimde bir alt üst oluşa işaret eder. Ama temel olguları ancak kaba hatlarıyla belirleyebiliyoruz.

Önce, emekçilerin beden yorgunluğunu azaltma yönündeki çabalar açık bir biçimde kendini gösterir. Günümüzün makineleri 1900 yılının makinelerine göre çok daha temiz, daha hafif ve beden açısından yönetilmesi daha kolaydır.

Aynı biçimde hümanizm, insan düşüncesi bilimi aracılığıyla işin örgütlenmesini alt üst etmektedir.

[6] Bunlar *Le Grand Espoir du XX. Siècle*'in II., III. ve IV. bölümlerinde geniş biçimde ele alındılar.

Gerçekten de 1900'lere kadar, büyük sanayi işletmelerinde çalışan işçi özel kişiliği olmayan bir numara gibi görülürdü.

Yarın, her insan, örgütlenmenin bütünlüğü içinde, kendi işini düşünecek, yaşayacak ve düzenleyecek.

3. Üretim Sürecinde Emekçinin Yeri - Görüldüğü gibi, bir süredir sosyalistler ve kapitalistler, emekçilere "kişisel değer duygusunu" vermenin gerekliliği konusunda uyuşmuşlardır.

İşçilerin giderek artan oranda entellektüel kültüre ulaşması, bu çabaların sonuçlarını kolaylaştırmaktadır. Gerçekten de, Sovyetler'deki işyeri komitelerinin, devletleştirmelerin, işçi ve memurlarin giderek artan bir ölçüde üretime yön verilmesine, hatta üretimin yönetilmesine katılmalarını sağlayan tüm diğer yöntemlerin esası budur. Yüz yıl önce, 11 yaşında başlayarak günde 12-14 saatlik köleleştirici bir çalışma sonucu entellektüel açıdan yok olmuş işçiler ile, eğitim, öğretim, gelenek, boş zamanlar ve zengin bir maddi yaşam düzeyinden yararlanan, günümüzün işletme şeflerinden her noktada üstün olan patronlar arasında bir uçurum vardı. Bu uçurum giderek kapanıyor. " İngiltere'yi bir işçi yönetti"(Bevin). Demek ki, patronun ücret ödediği kişide benzerini bulması ve onun görüşlerini öğrenmekte çıkarının olması eşyanın doğası gereğidir.

Uçurumun kapanması yönündeki hareket, uzun süreli hareketlere özgü olan toplumsal ve ekonomik bir özellik kazandı. Bu durum, SSCB'de, Fransa'da ve kısmen İngiltere'de işçi sınıfının eski veya günümüz yönetici sınıflarına karşı bir zafer gibi görünmesine karşılık, Kanada, ABD ve bazı bir kaç ülkede çalışmanın örgütlenmesinin yöntemi olarak ortaya çıkmıştır.

Son otuz yılın ekonomi tarihi, bütün ülkelerde işçi kitlelerinin ekonomideki rollerinin bilincine vardıklarını, bunun sonucunda da üretimin yönetiminde rol oynamaya başladıklarını gösterir. Dünya çapındaki bu evrime, çok sayıda bireysel yükselme de eşlik eder.

Fransızlar 1945'e doğru, subayların askerlerden daha kalabalık göründüğü bir orduları olduğunu görünce çarpılmışlardı. Bunu, haklı olarak büyük bir ulusa yakışmayan bir yoksulluk olarak algıladılar. Kuşkusuz bu yoksulluk göründüğünden daha az önemliydi. Sadece 1945 ile 1918 sayıları karşılaştırılırsa, 1945'de dünyanın bütün ordularında 100 ere düşen subay sayısı, 1918'e oranla daha çoktur. Kadroları çoğaltmak teknik ilerlemenin yasalarından biridir.

Gerçekte, kölece çalışma süresini azaltan teknik ilerlemenin entellektüel çalışma süresi üzerinde (veya bu çalışmanın büyük bir kısmında) *etkisi yoktur.*

Bu temel olgunun sonuçları insana özgü çalışmaların tüm dallarında kendini göstermeye başlıyor. Her yerde, planlama, yönetim ve denetim işleri, uygulama ve maddi üretim işleri aleyhine yayılıyor. ABD'de memur sayısı varolan işçi sayısına göre sürekli artmaktadır. 1940 yılında nitelikli olmayan işçi, tam proleter oranı yüzde 18 idi. Bu oran 1910'da yüzde 25'i ve 1830'da yüzde 65'i geçiyordu. Fransa'da da eğilim aynıdır; 1954'ten 1975'e mühendislerin sayısı üç kattan fazla, yüksek düzey memurlarınınki iki kattan fazla artarken, işçi sayısındaki artış ancak yüzde 11 olmuştur.

Çok kısa olarak özetlenirse, insanların meslekleri nin evriminin temel eğilimi işte böyledir. Bu gelişmeleri, dostumuz J. Fayeton'un inşaat sanayii için yazdığı, ama genele de aktarılabilecek ve bilimsel incelemeye uygulanan bir tek formülde toplayabiliriz: "Mimar bir yılda inşa edilen bir yapının planıyla iki ay uğraşıyordu, şimdi iki ayda inşa etmek için bir yıl incelemek gerekecek."

Toplumsal yaşamın bu denli yoğun "entellektüelleşmesi", gerçekte yeni ülkelere göre daha az belirgin olduğu Fransa'da küçümsenmektedir. Ama bu durum, bunun çağdaş evrimin yasalarından biri olmadığı anlamına gelmez ve kamu işleriyle (ulusun genel giderleri) yönetim ve araştırma işlerinin çoğalmasını verimsiz aşırılıkların sonucu olarak görmek mantıklı

değildir.

III. Temizlik ve Sağlık

Çalışma süresinin büyük ölçüde kısaltılması ve çalışmanın verdiği yorgunluğun hissedilir ölçüde azaltılması, insanın ortalama ömrünün uzamasını oldukça kolaylaştırdı. Ama bunun başka nedenleri de var: Daha iyi beslenme, temizlik koşullarının gelişmesi, tıp tekniği... Böylece insan ömrünün uzaması, yaşam düzeyinin ve biçiminin bir göstergesi olmaktan çok, *bu göstergelerin tümünün bir bileşimidir*. Neredeyse teknik ilerlemenin hem amacının, hem de ölçüsünün ölüm oranı yüzdesinin azaltılması olduğu söylenebilir. Ölüm oranı yüzdesi genç yaşlarda ne kadar düşükse, uygarlığın toplumsal eğilimleri o kadar çok belirgindir; çalışmanın azaltılmasında olduğu gibi, yetişkinlerin gençler için oluşturduğu gelecek de, siyasal iktidarı ellerinde tutan sınıfların, bilgisizliğiyle belirlenmiyorsa, bencilliğiyle belirlenir.

1750'de önce 4 çocuktan biri, 1800'e doğru 5 çocuktan biri bir yaşına gelmeden önce ölüyordu. ABD'de 1915'te doğanların yüzde 80'i ise 1980'de hala yaşıyordu. Görüldüğü gibi bugün 60 yaşına ulaşan insanların oranı, 1800'de bir yaşına ulaşan çocukların oranıyla aynıdır.

Fransa'ya gelince, 1945 yılında kaydedilen trajik binde 109'luk (savaş yılı olan 1944'te binde 77 ve 1941, 1942, 1943 işgal yılları ortalamasının binde 74 olmasına karşın) en üst oranı belirtmeden geçemeyiz. Bu oran büyük siyasi yanlışları ortaya çıkartır. Ne mutlu ki çocuk ölümü oranı hemen 1946'da uygar uluslara daha yakışır bir değere düşmüştür. 1949'da binde 56 ve 1950'de binde 47'ye düşerek 1920-1940 eğrisine yeniden ulaşıldı. 1958'de bu sayı, 1945 öncesi hiç bir halkın ulaşamadığı binde 27 oranına ve 1980'de de binde 10'la ABD ortalamasının altına inildi. İsveç binde 8'le dünya rekorunu elinde tutarken, İsviçre ve Hollanda'da bu sayı binde 9'dur.

Hemen hemen tüm büyük yaşam biçimi ve yaşam düzeyi göstergeleri bu kronolojik sıralama içinde sunulabilirler. Buna göre ulusların hemen hemen her zaman aynı sıralama içinde sınıflandırıldıkları görülecektir. Örneğin 1939'da Fransız ekonomisinin ilk sıraları alan ülkeler karşısında (Yeni Zelanda, ABD, Kanada) otuz yıl geride kaldığı görülecektir. Bu gecikme 1950'lere kadar artarak sürmüştür, 1954'ten bu yana aradaki fark azalmaya ve yok olmaya doğru gitmektedir.

Göstergelerin gözlendiği tarihe göre sınıflandırmanın da değiştiği görülmektedir: Bazı uluslar ortalamanın açıkça üzerinde ilerlerlerken, bazılarının ilerlemesi daha yavaştır. Böylece 1910'lara doğru Fransa'nın 1980'deki düzeyinde olan İsviçre 1935'ten başlayarak Fransa'yı geçmiştir[7]. Buna karşılık Yeni Zelanda ve İngiltere 1950'den bu yana on sıra gerileyerek 1981'de Fransa'nın gerisine düşmüştür. Demek ki uluslar da, aileler ve ulusların bölgeleri gibi tarihin hareketi içinde hep aynı sırayı korumuyorlar. Bu başarıların ve başarısızlıkların nedenlerinin incelenmesi yapıcı olabilir, ama bu, bugüne kadar yapılmadı.

*
* *

Çağlar boyunca insanların yaşama umudu 25 yıl dolayındaydı. Yani canlı doğan çocukların yaşama şansı 25 yıldı. 1975'e doğru dünyada hiç bir ülkede 35 yıldan daha düşük bir sayıdan sözedilmiyordu. Ortalama yaşam süresinin 35 yıl olduğu ülkeler Afganistan, Mali, Yukarı Volta ve Zaire'dir. Buna karşılık, İsveç, İsviçre, Hollanda ve Japonya'da bu sayı 75-76 yıla ulaşmıştır.

1979 yılında, Fransa'da ortalama ölüm yaşı 73,5'du; erkeklerde 69,5, kadınlarda 77'5. Bu sayı

[7] Yaşam biçimi sorununu ayrıntısıyla *Machinisme et Bien-être*'de inceledik. Özellikle konut ve ev yaşamı için, *Histoire du Confort*'a bakınız ("Que sais-je?", no. 449).

1830'da ancak 40 idi. Bu satırların yazarının doğduğu tarihte ise (1907), ortalama yaşam süresi 50 yıldan biraz azdı.

İKİNCİ BÖLÜM
YAŞAM DÜZEYİNİN EVRİMİ

Çalışma süresi, mesleki çalışmanın doğası, genel temizlik, bütün bunlar birbirine indirgenmesi, yapay olarak dile getirilmesi ve ölçülmesi zor olan unsurlardır. Buna karşılık maddi yaşam düzeyini oluşturan temel unsurların kitlesi, çağdaş ekonomi içinde, bunların ticari değerlerini gösteren sayılarla ifade edilir, tüketilen hizmetlerin ve malların maliyet fiyatlarıyla dile gelir.

O halde, yaşam düzeyinin evrimini, biri düşük gelirli kişilerin durumlarıyla ilgili (gerçek ücret), diğeri bir ülkede yaşayanların tümüyle ilgili olan iki yapay gösterge aracılığıyla izleyeceğiz.

I. Yaşam Düzeyinin İyileşmesi Olgusu

Her birimiz, son yüz yıl içinde işçi nüfusunun yaşam düzeyinin büyük ölçüde yükseldiğinin bilincindeyizdir. Ama bu bilinç açık ve net değildir. 1930'da işlenmiş ürunlerin çok az bulunur olduğu, ulaşımın olmadığı ve ticaretin çok az geliştiği iyi bilinir. Bundan, zorunlu olarak, "ikincil kesim" sanayi malları ve "üçüncü kesim" mal ve hizmetleri ortalama tüketiminin hissedilir biçimde arttığı sonucu çıkartılır. Ama tüketim artışının aynı zamanda ve öncelikle gıda ürünlerinde görüldüğü bu kadar iyi bilinmez.

1750'ye doğru, Fransa'da, aktif nüfusun yüzde 80'inden çoğu tarımda çalıştığı için, toprak ancak nüfusun beslenmesi için zorunlu olan miktarı üretiyordu. Önceki yüzyıllarda, iki hasatın üst üste kötü olması açlığın ortaya çıkması için yeterliydi. 1709'da bile Fransa'da açlıktan ölünüyordu. Bu durum 18. yüzyılda tekrarlanmadıysa, bunun nedeni bir insanın hayatta kalabilmesi için günde yarım kilo ekmeğin yeterli olmasıdır (başka hiç bir şey olmadan). 18. yüzyıl boyunca gıda gereksinimi çalıştığı işyeri tarafından karşılanmayan bir işçi günde bir frank kazanıyordu. Bu dönemde 120 kg. çavdar ekmeği 16

frank, 120 kg. buğday ekmeği 25 franktı. Bu gündelikçinin bir karısı ve ortalama üç çocuğu vardı. Kadının aralıklı çalışmasından gelen kazanç ancak evin çamaşır, kab-kacak gereksinimini karşılıyordu. Baba, yılda ortalama 290 gün çalışarak, 290 frank, yani 1300 kg. buğday unu veya buğday ekmeği (buğday fiyatı ile ekmek fiyatı aynıydı) alabilecek kadar kazanabiliyordu. Bu da kişi başına yılda 260 kg. veya günde 750 gr. ekmek demekti.

İşte Sanayi Devrimi'nden önce ortalama insanın yaşamı böyleydi. Kuşkusuz işçi ailemizin biraz bahçesi olduğu, kümes hayvanları ve tavşan beslediği düşünülebilir. Ama bu durumda bile ailenin gelirinin yüzde 20'den çok artabilmesi için yılın çok elverişli geçmesi gerekiyordu. İnsan, şafaktan günbatımına kadar yılda 290 gün çalışırsa, kendi bahçesini işlemek için yağmurlu ve donlu günler dışında zaman kalmaz. Bu yüzden, Fransa gibi doğal koşulların elverişli olduğu bir ülkede, atalarımızın yüzde 80'inin günde bir büyük dilim ekmek ve bir soğanla yaşadığını iyi bilmek gerekir. Ben kendim, büyükbabamın çalışmak için tarlaya, yanında bu yiyeceklerle gittiğini gördüm. Buna ek olarak, babam Quercy'de adet olduğu üzere, her sabah ve akşam bir tas çorba içerdi. Ailede, düğün günleri dışında, karnı doyuncaya kadar yemek yiyen ilk insanın kendisi olduğunu söylerdi. Demek ki ben, benim durumumda olan bir kaç Fransız'la birlikte, karnı doyuncaya kadar yiyen üçüncü kuşağım.

1830'dan 1930'a kadar, Fransa'da kişi başına yıllık buğday tüketimi yüzde 40'a yakın, patates tüketimi de iki kattan çok arttı. Oysa bunlar 1930'da ortalama beslenme giderlerinin dörtte üçünden çoğunu, bugün ancak onda birini temsil eden "yoksul yiyecekleridir". "Zengin yiyeceklerinin" kişi başına tüketimi ise gerçekte daha da çok artmıştır. Sanayi Devrimi'nden yararlanan ülkelerin hepsinde aynı yönde bir evrim görülür. ABD'de, 1830'da 3 kg. olan kişi başına düşen yıllık şeker tüketimi, 1915'te 40 kg., 1940'ta ve günümüzde 50 kg.'dır. Daha önce gördü-

ğümüz gibi, 1800 öncesi uygar Avrupa'da kişi başına bir kaç kilogramı geçmeyen et tüketimi, 1965'te 100 kg'a, günde neredeyse 250 grama (kemikli) ulaşmıştır. Süt tüketimi ise kişi başına yılda 300 litreden fazladır.

Besin maddeleri tüketimindeki bu çok büyük artışa karşın, en çok işlenmiş ürünlerin tüketiminin arttığını söylemek doğru olur. 1800'e doğru, ortalama gelirin yüzde 85-90'ı beslenmeye gidiyordu. Bu oran ABD'de 1885'te, Fransa'da 1910'a doğru yüzde 50 dolayına düştü. ABD'de 1929-39 arasında, on yıl içinde bu oran yüzde 40 dolayında kaldıktan sonra, 1967'de yüzde 21'e indi. Fransa'da ise 1967'de yüzde 31 olan bu oran, 1980'de yüzde 25'e düştü. Ama bütçe katsayısı düşse bile, alınan malın hacmi 25 yılda iki kat arttı.

Malların ve hizmetlerin toplam tüketimini değerlendirebilmek için kişi başına düşen gerçek ücrete ve gerçek ulusal gelire başvurmak gerekir.

II. Gerçek Ücretin Evrimi

Ücretlerin incelenmesi her zaman karmaşıktır. Yalnız vergi sorunu ve ek unsurlarla (aile yardımı, sosyal sigorta, ücretli tatil) son zamanlarda karmaşıklaşmakla kalmadığı gibi, 1880'den bu yana çalışma süresine de çok yakından bağlıdır. Buradaki konumuz, sorunun temel yanlarını gün ışığına çıkararak, uzun dönemli evrimin ana çizgilerini anlatmaktır.

Gerçek Saat Ücreti - Yaşam düzeyinin bir dönemden diğerine iyileşmesinin ölçülmesi çok zordur, çünkü tüketimin niteliğiyle birlikte doğası da değişir.

Aşağıdaki tablo, evrimi, 1750'lerde yaşayan atalarımızdan biri, 1750 insanının algılamalarını koruyarak geleceği de bilebilseydi ona görünebileceği bir şekilde ölçüyor. Kilogram buğday olarak, yani geçerli saat ücretinin çiftlikte satılan buğdayın fiyatına bö-

1875'DEN BU YANA ABD VE FRANSA'DA BİR İŞÇİNİN ORTALAMA SAAT ÜCRETİ (*)
(Kg-Buğday olarak)

	A. B. D.				Fransa		
Yıllar	Saat ücreti (Santim) **	Bir Bush buğdayının fiyatı (Santim)	100 kg buğdayın fiyatı (Dolar)	Kg-Buğday olarak ücret	Saat ücreti (Frank)	100 kg buğdayın fiyatı (Frank)	Kg-Buğday olarak ücret
1876-85	12	92	3.3	3.6	0.75	23	3.3
1906-10	18	87	3.1	5.8	0.90	20	4.5
1930-35	50	64	2.3	21	6.4	82	7.8
1936-39	62	78	2.8	22	12	197	6
1950	160	200	7.3	22	150	2500	6
1960	229	175	6.6	35	400	3800	10.5
1964-68	280	140	5.1	54	680	4700	14.4
1980	727	426	15.3	48	2900	10300	28.2

(*) ABD'de çalışan uzman ve niteliksiz işçilerin ortalama saat ücreti. Fransa'da Paris'te 1910'a kadar doğramacıların ve marangozların, sonra da imalat sanayiinde çalışan nitelikli işçilerin ortalama saat ücreti. Buğday fiyatı çiftçilere ödenen fiyattır.

(**) Frankın yüzde biri.

lünmesi karşılığı olarak ele alınan saat ücreti, gerçekten de yaşam düzeyinin iyileşmesini, çalışma süresini değişmez görmeye, neredeyse sırf besin tüketimine ve çok yalın bir ticari işleyişe (dolaysız alış veriş) alışmış bir insana görüneceği biçimde dile getirir.

1750'ye doğru, Fransa'da bir doğrama işçisinin saat ücreti 1,1 kg. buğdaydır[•]. 18. yüzyıl boyunca bu saat ücreti, düşüş gösteren bir eğilimle aşağı yukarı

• 1750-60'a doğru: Paris'te bir doğrama işçisinin günlüğü (12 saat çalışma) iki frank. 1 kental buğday 15 frank dolayındaydı. Sonradan buğdayın fiyatı 15 franka kadar yükseldiyse de ücretlerde buna paralel bir artış olmadı.

aynı kaldı. Ortalama bir işçi için aynı saat ücreti, ABD'de, otuz yıldan bu yana 20 kilogramı aştı ve bugün 50 kilograma ulaştı.

Demek ki en az iyileşme 1'e 45'dir. Bu oran, ABD'de sağlanabilen, ve bu nedenle de, er veya geç her ulus için, dünyanın geleceği için öngörülebilecek, teknik ilerlemeye bağlı evrimin bir ölçüsüdür.

1860'tan bu yana, ABD ve Fransa'da evrim böyleydi (yukarıdaki tabloya bakınız).

Görüldüğü gibi, 19. yüzyıl boyunca Fransa ve ABD'de aynı kalan gerçek saat ücretleri, 1900'lere doğru farklılaşmaya başlıyor. Fransa'da 1930-35'lere doğru ulaşılan 7,8 kilogramlık en üst nokta, ABD açısından 1913-1914 dönemine karşılık gelir. Daha da kötü olanı, 1938'den başlayarak hissedilir bir düşüşün yaşanmış olmasıdır. Ancak 1953'ten sonra ilerleme gerçekten başlamış, ve böylece 1956'da savaş öncesi ulaşılan en üst nokta aşılabilmiştir.

Bu sayıları yorumlamak için, 1935'ten sonra Fransa'da çok önemli bir dolaylı ücret uygulamasının başladığını hatırlamak gerekir. Dolaysız ücrete eklenen bu dolaylı ücret, sosyal sigorta yükümlülüklerini, aile yardımlarını, emeklilik hakkını ve mal türünden ödemeleri kapsar. 1958'den bu yana, Fransa'da, dolaylı ücret doğrudan ücretin yarısını aşmıştır ve durmaksızın artmaktadır. Bugün ise asgari ücretin yüzde 80'ine ulaşmıştır.

Fransa'da 1951'den 1980'e Asgari Doğrudan Saat Ücretinin Alım Gücü - Önce Fransa'da 11 Şubat 1950 ve 2 Ocak 1970 yasalarıyla kurumlaşan asgari doğrudan saat ücreti örneğini alalım.

INSEE'nin (Fransız Devlet İstatislik Enstitüsü) yayınladığı Fransa'da Ekonomik Hareket, 1949-1971 başlıklı raporda yeralan istatislik tabloya göre, bu saat ücretinin alım gücü, en az gelişmiş coğrafi bölgeler için, 1951'den 1980'e, 29 yılda 3,32 kat arttı.

Bu sonuç, çok düşük ve çok yavaş diye yargılansa, gün geçtikçe daha da çok yargılanacak olsa bile, insanlık tarihinde gerçekten olağanüstüdür. İnsanlığın

ASGARİ DOĞRUDAN SAAT ÜCRETİNİN ALIM GÜCÜ
(Gösterge: 1951 = 100)

1951	100
1970	202,7
1974	264
1979	319
1980	332

Kaynak: INSEE, Fransa'da Ekonomik Hareketler, 1949-1979, s.225

binlerce yıllık geçmişi boyunca böylesine bir hareketin bir tek kez gerçekleşebildiğini ve bunun sonucunda ulaşılan düzeyin daha sonra da korunabildiğini bir an için gözünüzde canlandırmaya çalışın: O günden bu yana insanlık açlık ve sefillikten kurtulmuş olurdu.

Böyle bir *hareketin* 100-120 Üçüncü Dünya ülkesinden birinde bir kez oluşabildiğini veya oluştuğunu varsayalım: İşte bu, bir ülkenin az gelişmişlikten çıkması demektir !..

Bu aynı *hareketin* birbiri ardına bir kaç kez yinelendiğini, şu anda sürdüğünü, önümüzdeki otuz, atmış, doksan yıl boyunca süreceğini varsayalım : Bu, asgari ücretle yaşayan bir kişinin yaşam düzeyinin önce 3,3, sonra 11, daha sonra 36 kat artması demektir... Bu, asgari ücretli işçinin, daha doğrusu onun torununun gelirinin, bugün çok az rastlanan ve utanılacak kadar yüksek görünen gelir düzeyinin üzerine çıkmasıdır... Çok açık ki, onlarca milyon kişi sözkonusu olduğunda, böylesine bir artış, hızla, üretilen malların hacmiyle, kapladığı yerle, doğanın tahrip edilmesiyle, mutlak fiziksel sınırlarına dayanacaktır. 50 milyonluk Fransa'da yaşayanların her birinin yıllık 500 bin veya bir milyon franklık bir alım gücüne ulaştığı bir Fransa öngörmek maddi olarak olanaksızdır.

Bununla birlikte, INSEE'nin bu istatisliği gerçekte olanı daha düşük yansıtıyor.

Yıllık Ücret Gelirlerinin Alım Gücü - Gerçekte, burada sözkonusu olan doğrudan ücrettir. Oysa, bu dönem boyunca, asgari ücretlilerin dolaylı gelirleri, doğrudan ücretten gözle görülür biçimde daha çok artmıştır.

Çok genel olarak, ücretlilerin yaşam düzeyinin iyileşmesini doğru bir biçimde yargılayabilmek için, çalışma süresini, dolaylı ücreti, vergileri hesaba katmak ve böylece *yararlanılabilen yıllık (net) ücret gelirlerini* hesaplamak gerekir.

Bu sorunla ilgili, Ulusal Zanaat ve Meslek Konservatuvarı Ekonomi Laboratuvarı'nda sürdürülen basit ama tamamlanması yıllar alan çalışmaların ortaya çıkardığı bir görüntüyü aktarabilmek için iki tipik ücretliyle ilgili sayıları ele alacağız; ücret yelpazesinin iki kutbunda yeralan, bir yanda niteliksiz kadın işçiler, uzmanlaşmamış kol işçileri, diğer yanda Danıştay üyeleri.

Birinciler, yetişkin ücretleri içinde, merdivenin en düşük basamağındadırlar. Ellerine asgari ücret geçer. Sayıları Fransa'da 600 bin dolayındadır, toplam aktif nüfusun yüzde üçünden azdırlar.

1800'de ve 1920'ye doğru bunların sayısı daha çoktu, ücretli kadınların (hizmetçiler, evlerde veya atölyelerde çalışan tekstil işçileri, iplikçiler, dokumacılar, çamaşırcılar, v.b.), köylülerin büyük çoğunluğu, çiftçiler, yarıcılar ve hatta küçük toprak sahipleri (bunlar ücretli değildir, ama bunların yaşam düzeyi diğerlerinden üstün olmadığı gibi, genellikle de düşüktür) bu durumdaydı.

"Asgari ücretli" kalanların yaşam düzeyindeki bu yükselmeye, büyük bir mesleki yükselmenin ve ücret sıralamasında üst düzeylere doğru hızlı bir kayışın eşlik ettiği de akıldan çıkarılmamalıdır.

1801-1810 yıllarında, Fransa'nın kırsal alan kentlerinde, her türlü işi yapan "asgari ücretli" kol işçisi kadın, saatte ortalama 8 santim ya da yılda 3 bin saatlik bir çalışma için o günün değeriyle 235 frank kazanıyordu (hiç işsiz kalmadığı ve 300 işgününde saatte 10 saat çalışma gücüne sahip olduğu

varsayılırsa).[9] 1980'de ise 13,80 frank saat ücreti alan, yılda 1850 saat çalışmayla 25 bin 530 frank kazanan aynı asgari ücretliyle karşı karşıyayız. Bu doğrudan ücretin, ne ücretli tatili, ne de sosyal güvenlik kurumlarından gelen sosyal yardımları içerdiği görülecektir, bütün bunlar dolaylı ücret içinde hesaplanmıştı (yukarıdaki paragrafa bakınız).

Ücret yelpazesinin diğer kutbu için Danıştay üyelerinin seçilmesinin bir çok nedeni vardır. Önce, bu ücret ayrıca yüksektir, bu düzeyde veya bundan çok ücret ödenen devlet memuru sayısı, toplam 2 milyon memur içinde binden azdır.[10] Danıştay, devletle yuttaşlar arasındaki sorunların ele alındığı en yüksek yargı organıdır. Yani bu büyük yapının zirvesini oluşturan 60 veya 100 üyenin birinci dereceden mesleki yeteneğe sahip olmasında ve bunlara iyi ödeme yapılmasında Fransızlar'ın yaşamsal çıkarları vardır. Sadece kamu işlerinin "değil", özel işlerin de yönlendirilmesinde, ve hatta "yürütülmesinde" devlete ağırlıklı bir rol yükleyen "sosyalist" hükümetler açısından bu tutum daha da doğrudur. Böylece devlet, sadece ulusun en yetkin ve en bilgili insanlarını elde tutmakla yetinemez, bunları Danıştay'a çekmek te zorundadır. Çünkü bunlar, aynı zamanda, Fransa'da ve yurt dışındaki "özel"şirketler, özellikle de çok uluslular tarafından en çok aranılan insanlardır. Devlet, paradan çok güvence vermeye ne kadar alışmış olursa olsun, bunlara özel sektörün yüksek ücretlerinden etkilenmeyecekleri kadar çok ödeme yapmak zorundadır. Bu incelememizde bizi bu ücretleri ele almaya iten ikinci önemli etken,

[9] Kuşkusuz 1805 için çok büyük olan bu sayıyı, her türlü "kitlelerin sürekli yoksullâşması" suçlamasına yol açmamak için 235 frankta tuttum.

[10] Bu düzeyde maaş alan devlet memurları ve yargıçlar arasında yüksek yargı organlarında görevli memurları, ayrıcalıklı üniversite profesörlerini, büyükelçileri, Genel Kurmay Başkanı'nı sayabiliriz. Burada sözkonusu edilen durumun mesleki yükselmenin en üst aşamasına özgü olduğu unutulmamalıdır. Bu yüksek ücretlerden yararlanma süresi 6-8 yılı pek az geçer. Bunların mesleğe başlama yıllarındaki maaşları ise asgari ücrettir.

bunların ücretlerinin 1801'den bu yana resmi belgeler sayesinde biliniyor olmasıdır. Doğrulanması kolay olduğu için, burada sadece bütçede belirtilen ücretlerle, "konut" tazminatlarını ele aldığımızı belirtmek gerekir. Ayrıca, sıklıkla ücret bütçesine eklenen toplam giderleri, prim, ikramiye, tazminat miktarlarını da inceledik. Bunlar her zaman vardılar (bundan kuşkuluyduk) ve 1805'te ücret bütçesinin yüzde 35'ini oluşturuyorlardı. Bugün ise bunlar gerçek ücret gelirlerinin yüzde 20'sini oluşturuyorlar.[11]

Arka sayfadaki tablo, bir ücretin diğer bir ücretle gerçek karşılaştırılmasında "dolaylı ücret" ve "gelir vergisi" çizgilerinin önemini ortaya koyar. Örneğin 1980'de doğrudan ücretlerin oranı 190. 000/25.570=7,44'dür. Ama bunun gerçek tüketim yeteneğiyle hiç bir ilişkisi yoktur, çünkü bu, toplam vergi dışı gelirlere bağlıdır ve 161. 000/42.850, yani 3,75 oranındadır (yarısına yakın). Bu da asgari ücretlinin sosyal güvenlik kurumlarından aldığı yılda ortama 17 bin 300 franka, yani doğrudan ücretin yüzde 68'ine karşılık gelir ve bundan hiç vergi ödemez -oysa Danıştay üyesi ancak 12 bin frank dolayında ücret alır, buna karşılık bakmak zorunda olduğu çocuğu kalmadığı ve "ücretli tatil" tazminatı ücretinin içinde hesaplandığı için gelir vergisi yükü ağırdır (vergi iki kişilik çocuksuz aile üzerinden hesaplanmıştır).

39. sayfadaki tablo, bu iki ücretli grubunun ücretler yelpazesinde 1800, 1900, 1935 ve 1938'den bu yana görülen olağanüstü kapanmayı gözler önüne seriyor. Gün gibi ortada olan bu tablo, Fransa'da gelirlerdeki eşitsizliğin durmaksızın arttığı ve "kesinlikle dayanılmaz hale geldiği" hakim siyasal söyleminin ortamına yerleştirilirse daha da açık görülür.

Ayrıca oranları gösteren sayılar yalıtılmış ücretleri içerir, veya diğer bir değişle, tek bir ücret giren konutları. INSEE, büyük boyutlu araştırma ve sayımdan sonra, yalıtılmış ücretler üzerine değil, ama "üst düzey yöneticilerini içeren meslek gruplarıyla, işçi-

[11] Bu ücret ekleri için, özellikle *Le Jardin du Voisin*'de 37. eke bakınız.

TOPLAM YILLIK NET ÜCRETLER
(Frank olarak)

	1801-1810	1861-1870	1900	1938	1980
Niteliksiz yetişkin kadın işçi					
Ortalama doğrudan ücret	235	380	500	7800	25550
Ortalama dolaylı ücret	0	0	0	800	17300
Gelir vergisi	0	0	0	0	0
Net ücret	235	380	500	8600	42850
Danıştay üyesi					
Doğrudan ücret	25000	25000	16000	100000	190000
Ortalama dolaylı ücret	2000	2000	1500	6000	12000
Gelir vergisi	0	0	0	8000	41000
Net ücret	27000	27000	17500	98000	161000

leri içeren meslek gruplarının aile reislerinin gelirleriyle ilgili" ayrıntılı istatislikler yayınladı. Bu istatislikler sadece aile reisinin ücretini değil, ailenin diğer üyelerinin olası ücretlerini, bütün diğer gelirleri, özellikle konut sermayesini ve yardımları da içerir. Bu istatisliklere göre, bu iki grup ortalama ailenin gerçek ücretleri arasındaki oran 1975 yılında 1'e 2,5[12] civarındaydı, 1980'de ise 1'e 2'den biraz fazlaydı.

DANIŞTAY ÜYELERİNİN YILLIK GERÇEK ÜCRETLERİ İLE NİTELİKSİZ YETİŞKİN İŞÇİ ÜCRETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ
(Frank olarak)

Yıllar	Niteliksiz kadın işçi	Danıştay üyesi	Oran
1801-1810	235	27000	1'e 115
1900	500	17000	1'e 34
1935	5000	90000	1'e 18
1938	8600	98000	1'e 11.4
1980	42850	161000	1'e 3.75

1980'de, Fransızlar'ın neredeyse tümünün hala çok büyük ve rezilce bulduğu oranın gerçek değeri buydu. Kuşkusuz burada sözkonusu olan ortalama grupların durumudur, ama bu ortalama durumun oranı 1910'da on kez daha yüksekti. Ne olursa olsun, INSEE'nin bu istatislikleri bir ailedeki ikinci ücretin etkilerini ve bunun neden olduğu kadının çalışmaya hararetli bir biçimde özendirildiğini gösterir. Bu aynı zamanda "yüksek ücretlilerin" genel ödeme yeteneklerinin daha önce olduğundan ve hala hep birlikte olduğuna inandığımızdan çok uzak olduğunun da bir göstergesidir.

İtibari net ücret gelirine, ücretlinin gündelik tüketiminin perakende fiyatlarından yaklaşıldığında, ücretlinin alım gücünün bir göstergesini elde ederiz.

[12] Bu tablo *Le Jardin du Voisin*'de de ele alındı. İNSEE'nin istatislikleri Economie et Statistique, sayı 117'den alınmıştır. Ayrıca *Les Revenus des Français*, CERC, 1981'e de bakınız.

Kol işçisinin alım gücü (bugün asgari ücret) INSEE bağlantılı perakende fiyat göstergesine dayanılarak değerlendirildi, "temel ekonomik göstergeler"de yayınlandı. Bu gösterge tarafımızdan 1801-1810'a[13] kadar "götürüldü". Sayıların sadece büyüklük sıralaması açısından değeri var.

NİTELİKSİZ YETİŞKİN KADIN İŞÇİNİN YILLIK ÜCRET GELİRİNİN ALIM GÜCÜ

Yıllar	Hayat pahalılığı göstergesi	Ortalama toplam yıllık ücret	Alım gücü 1800=100	Alım gücü 1900=100
1801-1810	10	235	100	60
1900	13	500	160	100
1935	65	5000	330	200
1938	100	8600	365	225
1980	120	42850	1500	925

Danıştay üyelerinin alım gücünü ölçmek daha da zor, çünkü çok yüksek gelirlilerin yaşam biçiminin maliyetini gösteren hiç bir gösterge yok, geçmişte de olmamış. Son 15 yıldan bu yana, Danıştay üyeleriyle kol işçileri arasındaki oran 1'e 4 veya 5 düzeyinde olduğuna ve harcamaların yapısı artık köklü farklılıklar taşımadığına göre, INSEE'nin göstergesinin onlar için de kabaca geçerli olduğunu kabul edebiliriz. Ama eğer Danıştay üyelerinin gelirleri kol işçilerininkinden 10 veya 20 kat, hele 30, 60, 80 veya 100 kat fazlaysa, sözkonusu olan başka bir dünyadır artık. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında yüksek gelirlilerin üçüncül kesim ağırlıklı harcamaları önemli bir yer tutuyordu (çok sayıda hizmetçi, atlar,

[13] Bakınız, *Matériaux Pour l'Elaboration d'Indices du Cout de la Vie* ve *Documents Pour l'Histoire des Prix*, EPEHS ve CNAM'ın çalışmaları.

şatolar, bahçeler, eğlenceler, pahalı giysiler, kabuller, sanat yapıtı mobilyalar, sanat yapıtları...). Bu tip harcamaların, örneğin hizmetçi ve zanaatkar ücretleri, fiyatları arttı, hem de INSEE'nin göstergesinden çok arttı.

Örneğin bir Danıştay üyesinin hizmetinde, 1805'te, tam gün çalışan, yani yılda 3 bin, 3 bin 500 saat çalışan 20 kadar hizmetçi, arabacı, bahçıvan, kapıcı...; II. İmparatorluk döneminde hala 10 kadar; 1930'da 2 veya 3 hizmetçi vardı. Bugün bunlar, haftada iki üç saat gelen temizlikçiyle yetinmek zorundalar. Danıştay üyesinin yaşam düzeyinin 1801'den 1900'e 3'ten 1'e düştüğü ve 1900'den 1980'e tekrar 3'ten 1'e düştüğü kabul edilmelidir. Elbette, 18. yüzyılın başlarında sefillik içindeki temizlikçi kadınların yaşam düzeyinin 15 kat yükselmesini sağlayan üst düzey yöneticilerinin yaşam düzeyinin 10'dan 1'e düşmesi değildir (bu konuya sonra tekrar geleceğiz), çünkü yüksek gelirlilerin sayısı bin dolayındayken, bu kadınların sayısı milyonla ifade edilir.

*
* *

Bu hareketin özünü kolayca şöyle özetleyebiliriz: En yoksul ücretlilerin alım gücü, aynı zamanda ücreti, bin yıldan bu yana, sözcüğün maddi ve biyolojik anlamında sadece *yeniden üremeyi*, yani en zor koşullar altında ve çok kısa bir yaşama süresi içinde *geçimi* sağlayabiliyordu -milyonlarca kişilik bu kitlenin alım gücü *19. yüzyılın başından bu yana en az 15 kat* arttı. "En az onbeş" diye yazdım, çünkü bu 15 sayısı sadece en kötü durumda olanları, asgari ücretlileri içerir. Daha önce söylendiği gibi, içlerinden birçoğu bu en düşük ücret grubunu, sıralamanın daha üst basamağına çıkmak için terkedebildi. Eski ekonomik koşullar işçilerin çoğuna bu şansı vermiyordu. Fransa'da, 1805 yılında ücretlilerin yüzde 25'i 235 frank veya daha az kazanıyorlardı; 1980'de bunların yüzde 6'dan azı asgari ücret veya onun al-

tında kazanıyor.

Burada dikkate alınması gereken, sayıların ortaya koyduğu, insanın koşullarındaki devasa dönüşümdür. 15 sayısı üzerinde tartışabiliriz, 16, 17, 18'e çıkartabiliriz, veya 14, 13, hatta 12'ye düşürebiliriz. Kesin olan sürekli kıtlık içindeki uygarlıktan, çok daha kısa ve çok daha az zahmetli bir çalışma karşılığında elde edilebilen, çok geniş oranda yeterli olan bir uygarlığa geçildiğidir. Kuşkusuz, burada sözkonusu olan sadece alım gücü, maddi yaşam düzeyi. Ama bu, bitkisel ve güvensiz bir yaşamdan, uygar ve güvenli bir yaşama geçiştir.

Birinci açıklama: Bu evrim Fransa'ya özgü değildir. Kuşkusuz bu evrim "Üçüncü Dünya" veya "gelişmekte olan" veya açıkça "gelişmemiş" denilen devasa nüfusa ancak gecikerek, zor ve yavaş yayılıyor. Ama, farklı düzeylerde de olsa, bu evrim 18. yüzyılın öncüsü İngiltere ve ABD'den sonra, Hıristiyan uygarlığına sahip dünyanın neredeyse tümüne yayıldı. (Bugün gelişmiş ülkeler listesinde yer alıp da, Hıristiyan olmayan bir uygarlığa sahip tek ülke Japonya'dır. Japonya ilerleme sürecine geç, ama çok parlak bir biçimde girdi.)

Bu olguları ortaya çıkarmak için, aşağıdaki tabloyu sunmakla kendimizi sınırlayacağız. Bu tablo "Batılı" ülkeler ve Japonya'daki ortalama yaşam düzeyinin yükselmesinin, kuşkusuz yaklaşık, ama büyük ölçüde geçerli görüntüsünü veriyor.[14] Üretim tekniğinin 18. yüzyıldan bu yana az evrim gösterdiği ülkelerde, örneğin Etiyopya, Nepal, Pakistan, Tanzanya,

[14]Yine de 1979 sayılarının yer aldığı sütünla diğerlerinin türdeş olmadığını belirtmek gerekir. Diğer sütünlardaki sayılar A. Maddison'un *Analyse et Prévision* (Haziran 1968) dergisinde yayınlanan bir çalışmasından alınmıştır. 1979 sütunundaki sayılar ise US Bureau of Census (*Statistical Abstract*, 1980) kaynaklıdır ve dolar üzerinden olan bu veriler tarafımızdan 1965 değerlerine çevrilmiştir. Bu tip işlemler genellikle çok yanıltıcıdır. Burada elde ettiğimiz sayıların gerçeği çok yanıltmadığını, kabaca yansıttığını düşünüyoruz. Genel olarak, Bureau of Census'un eğrileri doların diğer paralarla değişim değerlerinde banka kurlarına fazla ağırlık verir. Bu durum özellikle 1979'da ABD'nin durumunu olduğundan iyi gösterir.

v.b., günümüzdeki istatisliklerin verdiği sayıların 1700 yılı İngiltere ve Fransa sayılarıyla aynı olduğunu hatırlatmakla bitirelim.

A. MADDISON'A GÖRE
KİŞİ BAŞINA GAYRI SAFİ MİLLİ HASILA
(1965 fiyatlarıyla, Dolar olarak)

ÜLKELER	1979	1965	1938	1913	1870	1700
Belçika	4950	2145	1186	1062	508	-
Kanada	4020	2301	1026	1031	439	-
Danimarka	5480	2270	1243	974	397	-
Fransa	4630	2187	1061	977	538	196
Almanya	5385	2419	1229	930	463	-
İtalya	2440	1491	749	578	420	-
Japonya	3865	1480	730	380	188	-
Hollanda	4710	1969	1071	889	685	-
Norveç	4720	2256	1205	713	402	-
İngiltere	3070	2198	1367	1148	729	213
A.B.D.	4670	3240	1542	1263	513	-

Bu tablodaki değerlendirmeler, çok sayıda ulusun kişi başına gerçek gelirinin çok büyük bir büyüme kaydettiğini doğrular. 19. yüzyılın ortalarından önce nesnel bir biçimde en aşağı düzeyde olan sayıların bugün 15 katsayısına ulaştığı görülür. 1938'den 1979'a, yaşam düzeyinin artış katsayıları, hasta ulus olarak değerlendirilen İngiltere'de 2,25, Japonya'da 5,3 olmuştur. Fransa, 4,4'le, Japonya'dan hissedilir düzeyde geride, Federal Almanya, Danimarka, Hollanda ve Belçika'nın oluşturduğu grubun başında yer alır. Bu sayılar bizimkinden biraz daha çok iyimserdir, ama bu karmaşık evrimin ölçümü hiç bir zaman kesin olamaz. Burada sunduğumuz gerçeğin görüntüsünün doğru olduğunu düşünmek için, bilim cemaatinin burada verdiğimiz sayıları büyük ölçüde kabul ettiğini belirtmek bizim için yeterlidir.

İkinci açıklama: Bu evrimin hızı bizim ilgimizi özellikle çekmelidir. Olaya olağanüstü patlama özelliğini bu verir. Yüksek ölüm ve yüksek doğum oran-

larıyla belirlenmiş insan kitlelerinin geçim düzeyindeki binlerce yıllık durgunluktan sonra, besin, genel temizlik ve konfor bolluğuna birden geçiş.

Başlangıç yavaştı (Üçüncü Dünya'nın bugünkü yavaşlığını nasıl düşünmemezlik ederiz): 1800'den 1900'e "ancak" 60'tan 100'e çıkıldı. Bin yıllık sefilliğe *göre çok büyük bir kazançtı bu! 1900'den 1935'e* kadar bu düzey tutturulmakla kalmadı, ikiye katlandı. Ve 1949'da savaş öncesinin en üst düzeyi tekrar yakalandı. 1980'de 225'ten 925'e sıçrandı, yani bu otuz yıl içinde, otuz "başarılı"da 4 kat arttı.

Bu bölümün başındaki sayıları tekrar ele alalım. 30 yılda 4'e katlanmak, 45 yılda 8'e, 60 yılda 16'ya, 75 yılda 32'ye katlanmaktır.

Bu sayılar Batı uygarlığında yaşananların olağanüstülüğünü kesin bir biçimde gösterir. Bu, insanlığın bin yıllık döneminde uzun süre böyle gidemez. 1947'de bu ilerlemenin gerçekleşebileceğini biliyordum, ama bu kadar hızlı olacağını düşünmemiştim. Oluşumun hızı, onun kısa süreli olmasını getirir.

Bu hareketin *sadece bir insan ömrü kadar sürmesi*, asgari ücretlinin 1980'de 1 milyon 370 bin franklık net yıllık gelir elde etmesi olacaktır. Bu devasa sayı, bugün bir gelir değil, ama ortak kazanımdır. Bu sayı Danıştay üyelerinin ve Eski Rejim'in, I. İmparatorluk'un bakanlarının aşağı yukarı gerçek geliriydi. Ama Fransa'da bir kaç bin kişi için olası olan bu durum, 50 milyon kişi için geçerli değildir. Bu saptamaların *kitleler, alandaki kaynaklar, tıkanıklık*, bıkkınlık düzeyinde sorunlar yarattığı açıktır...

Önümüzdeki 60 veya 600 yıl içinde asgari ücretin alım gücünün, 1980 değerleriyle ayda 100 bin frank olacağını varsayalım, asgari ücretlinin yaşam düzeyi bu ücretten daha başka sınırlarla karşı karşıya kalacaktır. Boylece, ayrıntına varamadan, tüketimin gelir ve üretim yeteneği tarafından sınırlanmadığı bir çağa girildi. Buna karşılık tüketim sınırlı olacaktır ve karneye bağlanma sürecektir.

Yapmak zorunda olduğumuz diger bir saptama da, gelir eşitsizliğine bağlı olanıdır. İleri sürülen savların

ve genel kabullerin tersine, kitlelerin yaşam düzeyindeki büyümenin, gelir farklılıklarında çok büyük bir düşmeye eşlik ettiği açıktır. Kuşkusuz burada biz sadece ücretleri ele alıyoruz. Ama kârların da, çok yüksek ücretlerle aynı eğilimi gösterdiği açıktır. Bir yandan ulusal gelirde kârların payı büyük ölçüde azaldı, diğer yandan, benzer davranışlar içinde, kârların düzeyi ile ücretlerin düzeyi arasında her zaman bir uyum oldu. Bu uyuma saygı gösterilmediğinde, insanlar ücretlilikten "kârdan pay almaya" veya tersine geçerler. Gelirlerdeki derin eşitsizlik azgelişmişliğe bağlıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İNSANIN MADDİ DURUMUNUN DÜZELMESİNİN NEDENLERİ

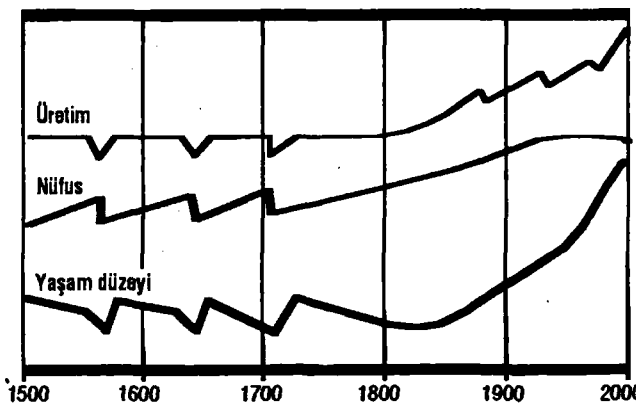
Geçtiğimiz sayfalarda dile getirdiğimiz hareket süreklilik gösterecek mi? Gösterecekse, hangi ritmle? Hangi hızla? Bu hareket Üçüncü Dünya'ya da yayılacak mı? Bu sorulara yanıt olabilecek bir kaç unsuru ortaya çıkarabilmek için, en azından onlarca bin yıldır yeryüzünün bütün halkları tarafından umutla beklenen ve 19., 20. yüzyılda Batı'da yaşanan olağanüstü dönüşümün nedenleri üzerine bir fikir sahibi olmak gerekir.

Önemini ve genelliğini (bütün uygar devletler, hatta en yoksul olan ülkeler bile gelirlerini en azından iki kat arttırdıklarına göre) biraz önce gördüğümüz yaşam düzeyinin yükselmesinin nedeni, hiç kuşkusuz üretimin artmasıdır. Teknik ilerleme, insanın çaba harcamadan içebileceği bitmez tükenmez bir şarap fıçısı değildir; teknik ilerleme sadece fıçıyı doldurmak için bir araçtır. Teknik, doğal kaynakları insanın maddi gereksinimlerini yerine getirmek için kullanma sanatıdır. Teknik ilerleme, kullanılabilir maddelerin sayısını artıran ve bunların işlenmesi için gerekli çalışmayı azaltan bilimin sunduğu bir araçtır.

Geleneksel ekonomide, teknik değişmez olduğundan, maksimum üretim de değişmezdi. Siyasal durgunluk ve elverişli iklim koşullarında, üretim hızla azamiye doğru yöneliyordu. Gerçekte, bu dönemde nüfus giderek artıyordu, ama teknik değişmediği için azalan verim yasası tam olarak geçerliydi. Böylece, ortalama yaşam düzeyi yavaş yavaş düşüyordu. Kaçınılmaz olarak bunu, hem siyasal düzeyde (aşırı nüfusa bağlı olarak oluşan gerilimin sonucunda), hem de iklim düzeyinde bir kriz izliyordu. Nüfusun

aşırı arttığı bir ülkede, hasadın da kötü olması, ortalama yaşam düzeyinin hızla düşmesine, açlığa, Labrousse'ün iyi anlattığı "insani fedakarlıklara" yol açıyordu.

UZUN SÜRELİ HAREKETLER
Ortalama yaşam düzeyi toplam nüfus başına düşen üretimden başka bir şey değildir

(Buradaki tarihler sadece Batı için geçerli
Üçüncü Dünya ülkeleri 150-300 yıl geriden geliyor)

Ama 1973'ten bu yana yeni tip ciddi bir bunalım ortaya çıktı: Bu, genellikle 19. ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki bunalımlar gibi "kriz" olarak adlandırılır. Ama bu *devresel bir kriz* değildir. Benim *geçiş dönemi* diye adlandırdığım dönemin sonudur. 1725-1975 yıllarının hızla evrimleşen dünyasının, insanlığın çekeceği sıkıntılara çok daha uyumlu, çok daha yavaş bir evrim gösteren bir dünyaya uyum göstermesidir. Bu yapıtın ikinci ve üçüncü kısımlarında bu konuya değineceğiz. Burada, amacımız 1750-1975 (Batı'da) yıllarındaki "ileri sıçrama"yı sağlayan unsurlardan sözetmek ve bunların önümüzdeki yıllar üzerinde hangi ölçülere kadar etkili olmayı sürdüreceğini incelemektir.

Klasik ekonomistler teknoloji etkenine gerektiğinden daha az yer vermişlerdir. Nüfus başına üretim artışını ne öngörmüşler, ne anlamışlardır. Çağdaş evrimin temel olgusunu ne öngörmüşler, ne anlamışlar, ne de son yıllara kadar kabul etmişlerdir. Oysa yaşam düzeyinin iyileşmesi ile, çalışma süresinin azalmasının birlikte yaşanması mucizesini yalnız bu artış açıklar. Üretim evresinde *teknik ilerlemeyi* üretim artışı düzenler.

I. Üretim

Niteliksiz yoksul işçinin gelirini 1'le, zengininkini de 100'le gösterirsek, zengini ortadan kaldırarak bu 100'ü yoksul işçiye dağıtabilirim (kuramsal olarak kuşkusuz, çünkü gerçekte bunu yapmak ulusal üretimi engellemek demektir). Bu, yoksulun gelirini 100 katına çıkarmak mı olacaktır? Gerçekte bir yoksula karşı bir zengin değil, bin yoksula karşı bir zengin vardır. Böylece her zenginin 100'üne el koymak, her yoksula 0,1 vermektir. Bu iyi de, 1800'den 1980'e yoksulun kazancının 1'den 1,1'e değil de, 1'den 15'e çıktığını gördük.

0,1 "artık değer"inden başka (gerçekte bu bir "artık değer" değildir), Karl Marx'ın öngörmediği, proletaryayı tek başına sefillikten kurtaran ve onu *iki yüzyıl* içinde bolluğa kavuşturan bir 14 artık değeri vardır.

19. yüzyılın başında kağıt üzerinde varolan yüzde 10 "artık değer", bugün kağıt üzerinde bile yoktur. Çünkü geliri yıllık asgari ücretin 100 katı, yani 1980'de 4 milyon 285 bin frank, 1981 sonunda 5 milyon frank dolayında (dolaylı ücret ve net gelir vergisi dahil) olan Fransızlar'ın sayısı sıfır veya sıfıra yakındır.[19]

Tüketimin üretime eşit olduğunu söylemek, iki

[19] 1980'de 100 bin franktan fazla vergi ödemiş olan 108 bin vergi mükellefini kapsayan Temmuz 1981 vergi kararnamesi Fransızlar'a ve Hükümet'e çok şey öğretti (veya öğretmesi gerekiyor). Oylanan aşırı vergi ancak 3.4 milyar frank getiriyordu (oysa kapatılması gereken bütçe açığı 60 milyardı).

kere iki dört eder demek kadar beylik bir sözdür. Her iki durumda da, insanlığın binlerce yılda ortaya koyabildiği bilimsel bir tanımdır sözkonusu olan. Ama matematik bilimi, ekonomi biliminden yüzlerce yıl ileridedir ve ikincisinin başlangıç yıllarında, atalarımıza özgü basit sağduyuya göre bir ilerlemeden çok bir gerileme görülür. Ayrıca, aynı oluşum bütün "insan" bilimleri, yani insanı konu alan bilimler için de geçerlidir.

Bu nedenle, bu yapıtın birinci kısmında gözlenen ortalama yaşam düzeyindeki ilerlemelerin, üretim artışının doğrudan sonucu olduğunu kanıtlamak yararlı olacak. Dağılımdaki ilerlemeler, yani ulasal gelirin dağılımında daha büyük bir eşitliğin sağlanması, her yurttaşın yaşam düzeyini bu oranda iyileştirmeye bütünüyle olanak vermezdi. Tersine, bu eşitliği kabul ettirebilmek için zorunlu olan siyasi adımların bu amaca ulaşmak için çok güçsüz kalmaları, ciddi bir üretim krizine yol açmaları, bunun sonucunda da kitlelerin yaşam düzeyinde bir düşüşe yol açması güçlü bir olasılıktır. Zenginlik kesinlikle eşitliğin sonucu değildir, ama tersine eşitlik zenginliğin sonuçlarından biri gibi görünmektedir. Her ne olursa olsun, tarihsel olgular ortalama zenginlik ne kadar düşükse, ekonomik eşitsizliğin de o kadar büyük olduğunu kanıtlar görünmektedir.

Demek ki, teknik ilerleme üretimin artmasını -bin yıllık evrime oranla mucizevi bir artıştır bu- sağlayarak, 1800'den bu yana hem insanların çoğalmasına hem de durumlarının düzelmesine olanak verdi. Önce tarım üretimine, sonra da sanayi üretimine ilişkin bazı kesin sayısal verileri inceleyerek bunu kısaca ele alacağız.

1. Tarım Üretimi - Pek çok inanışın -özellikle sosyalist (dogmatik hatalar)- tersine, normal bir ekonomik gelişme, başlangıcından bu yana binlerce yıl yetersiz beslenen kitlelerin önce az kötü, sonra iyi, daha iyi ve çok iyi beslenebilmelerini sağlamak için tarımsal büyümeye dayanır. Bugün tarımda

yüksek tekniğin kullanıldığı iki ulusun uzun dönemdeki tarım üretiminin fiziksel hacminin bir görüntüsünü veren aşağıdaki tabloyu buraya almakta yarar var. Bu tür istatistiklerin tümünde olduğu gibi, ölçülebilen "üretimin fiziksel hacmidir". Uygulamada, sözkonusu olan çeşitli üretimin tümünü "sabit fiyat" değerlerinden hesaplamak çok zordur. Bu göstergeler çok sayıda araştırmacının ve araştırma enstitülerinin çalışmalarına dayanıyor. Tarafımızdan ele alındılar ve bize doğru görünenler değerlendirildiler. Sadece yaklaşık bir hesaplama ve büyüklük sıralamasının sözkonusu olduğu açıktır.

FRANSA VE ABD'DE TARIM ÜRETİMİNİN TOPLAM HACMİ
(1910-1913 = 100)

Yıllar	Fransa	ABD	Yıllar	Fransa	ABD
1750-90	30	-	1940-44	84	144
1815-18	30	-	1945	68	158
1830-34	50	-	1949	102	161
1860-64	80	-	1952	110	-
1868-72	95	-	1954	130	178
1895-99	91	83	1956	125	185
1910-13	100	100	1957	128	185
1920-24	92	109	1959	134	200
1925-29	100	120	1963-65	158	240
1930-34	104	120	1970	165	250
1935-39	104	120	1979	195	340

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, çeşitli üretimlerin artışı aynı oranda olmaktan uzaktır. Oran, sadece 1900'den bu yana izlenildiğinde bile çok önemlidir. M.M. Jarger ve Landsberg'in olağanüstü incelemesi, 1899'dan 1938'e kadar, ABD'de toplam tarım üretimi 83'ten 120'ye çıkarken, yani 1,5 kat artarken, çekirdekli meyvelerin üretiminin 12 kat, şeker, yağ ve süt üretiminin 2 kat arttığını ortaya koyar. Buna karşı-

lık, tahıl üretimi hemen hemen hiç değişmeden kalmış, koşum hayvanları için yemlik bitki üretimi 1'den 0,20'ye inmiştir.

Görüldüğü gibi, 1780-1900 arasında sanayi ülkelerinde kişi başına düşen besin kalorisi üretimi iki kattan çok artarken, 1900'den bu yana, tüketim ABD'de yetişkin erkek başına 3.900 kalori ve Fransa'da 3.700 kalori dolayında donmuştur. Ama bu toplam içinde meyve, süt ve etten elde edilen kalorilerin payı, nişastalıların zararına sürekli olarak artmıştır. Oysa nişasta kalorisi üretimi, diğer kalorilere göre daha az çalışma ve toprak gerektirir.

İnsanoğlunun binlerce yıldır işlettiği bir dünyada, tarım üretimindeki bu olağanüstü ve ani artış, kuşkusuz sanayi üretiminin gelişmesinin doğrudan sonuçlarından biridir. Gerçekten de, gerek iklim, gerek yalıtılmışlık sonucu eskiden oturulamayan bölgelerdeki makineleri, gübreleri ve özellikle de yaşama araçlarını sanayi üretimi sağlamıştır.

2. Sanayi ve "İkincil Kesim" Üretimi - Sanayi üretiminin tarım üretiminden çok daha önemli oranda arttığı apaçık ortadadır.

1800'e doğru, uygar ülkelerde, tarım üretimi, değer olarak, hizmet ve mal toplam üretiminin üçte ikisini oluşturuyordu. O sıralarda mamül madde üretimi top-

SANAYİ ÜRETİMİNİN GÖSTERGELERİ

(Bütün ülkelerde 1913 = 100)

ÜLKELER	1881-85	1926-29	1950	1970	Ocak '81
Tüm dünyada	30	138.9	310	970	-
Fransa	41.3	130.6	128	411	515
Japonya	-	289.8	475	8500	13500
Güney Afrika	-	477.0	2650	11500	-
A.B.D.	24.3	163.6	310	700	985
İngiltere	57.3	92.6	160	270	280
Hindistan	-	146.6	270	750	-

lam üretimin altıda biri dolayındaydı ve ticarî, entellektüel ve polis hizmetlerine eşitti.

Yani, 6'ya eşit bir brüt ulusal gelirde, tarım üretimi 4, "sanayi" üretimi 1 ve "üçüncül kesim" üretimi 1 idi. Yukarıdaki tablo sanayi üretiminin uzun dönemdeki büyümesini gösterir (döneme göre inşaat sektörü ile birlikte veya değil). Ülkeden ülkeye, büyüme ritmlerinde ve tarihlerinde büyük farklar görülür.

*
* *

Çağdaş ekonomilerin üretim yeteneği böyledir. Bilginler fizik ve kimyanın yasalarından önce ulusların toplumsal ve siyasal evriminin yasalarını inceleselerdi, devletler belki de şimdiden, sıklıkla görüldüğü gibi bilgisizler, dengesizler, ahmaklar veya zırdeliler tarafından değil de, bilim adamları tarafından yönetilmeye başlanmış olurdu.

Ama burada da geleceği geçiş döneminin olgularına dayanarak kestirmemek gerekir. Siyaset bilimi oluşacaktır, siyaset sanatına bilimsel yöntemlerin geç te olsa kesin bir şekilde girmesi, ister demokrasi, ister diktatörlük yönetimleri altında olsun, yavaş yavaş tüm hükümetlere orta ve uzun dönemli tahmin kavramını getirecektir.

İnsanın mutluluğu için ortak çıkarın, dünya çıkarının araştırılmasına dayanan teknik özellikte yönetim organlarının sayısı artacaktır.

Şimdiden böyle bir evrim ortaya çıkmıştır.

Fransa'da Genel Plan Komiserliği gibi bir kuruluşun ortaya çıkması, aynı gereksinimlerin varlığına ve aynı yöntemlerin benimsendiğine tanıklık eder. Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Avrupa Ekonomik Komisyonu da bu gereksinimlere yanıttır.

Burada sözkonusu olan *teknokrasi* değil, bilimsel incelemedir. Yani insana özgü siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunların *tümünün* olabildiğince nesnel biçimde incelenmesidir.

II. Üretkenlik

Üretimdeki önemli ilerlemeler (1780'den bu yana tarım üretiminin 6 kat, sanayi üretiminin 60 kat ve ek olarak üçüncül kesim hizmetlerinin 10 veya 20 kat artması), bu yapıtın birinci kısmında incelendiği biçimiyle *insanın yaşam düzeyindeki* iyileşmeyi yeterince açıklar.

Ama üretimdeki bu ilerlemeler, insanın durumundaki toptan iyileşmeyi tek başına açıklamaz. Bunlar daha yoğun ve daha uzun bir çalışma sonucunda elde edilmiş de olabilirler. Bu nedenle teknik ilerlemenin özünü kavrayabilmek için, zaman unsurunu da işin içine katmak gerekir.

Zaman unsurunun işin içine katılması, bizi, insan emeğinin üretkenliği kavramına götürür. İnsanlığın binlerce yılda ulaşabildiği temel bir kavrayış olan tam sayıların toplanması kavramı gibi, emeğin verimliliği kavramı da, çocukça denilebilecek basitlikte ve çok büyük bilimsel öneme sahip bir kavrayıştır. Bununla birlikte, ekonomistlerin 1935'ten önce bunu dikkate aldıklarını sanmıyorum.

Bugün, emeğin üretkenliğinin artması, Sanayi Devrimi'nin merkezindeki olay olarak ortaya çıkmaktadır; bunun ölçülmesi, üretim alanındaki teknik ilerlemenin ölçülmesi demektir.

Yukarıda olduğu gibi, burada da kendimizi, Batılı ülkelerde emeğin üretkenliğinin olağanüstü ilerlemelerinin iki sayısal görüntüsünü vermekle sınırlayacağız.

- *Tarımda*

Tarımdaki teknik ilerlemeler kendini iki temel biçimde gösterir: — Hektar başına üretimin artması (tahıl ambarı olan Beauce veya Aisne'de buğdaydaki "verimlilik" hektar başına 4 kental'den, artık bugün doğal bir duruma gelen 60 kental'e çıktı).[16] — Doğrudan ve dolaylı üretim emeğinin üretkenliğinin art-

[16] Net verimlilik, yani tohumluk çıktıktan sonra.

ması.

İşte, uzun dönemde, Fransız ve Amerikan tarımındaki *doğrudan* emeğin üretkenliğinde elde edilen inanılmaz artışın görünüşü —sayıların kesinliğiyle ilgili her zamanki çekincemizle birlikte.

TARIMDA DOĞRUDAN EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ

(Tarım emekçisi başına elde edilen yıllık ürünün hacmi*, 1939 temel göstergesi = 100)

Yıllar	Fransa	A.B.D.
1750-1800	20	15
1895-1900	68	62
1910-1913	75	73
1930-1934	95	89
1935-1939	100	94
1945	65	125
1948-1949	90	150
1950-1951	100	160
1959-1963	200	260
1965-1969	260	340
1978-1979	500	600-650

(*) İncelemelere veya daha önce belirtilen hesaplamalara dayanan yazarın değerlendirmeleri. 1750-1800 dönemi için verilen sayılardaki yanlışlık oranı en çok yüzde 50 olabilir, yani Fransa için gösterge büyük olasılıkla 10-20 arasındadır. M.M. Cépède, Coutin, Magron, Brouse ve Vincent 1947'den bu yana Fransız tarımında üretkenlik üzerine çok ilginç ölçümler yapmışlardır. Günümüz için ise çok sayıda çalışma vardır.

Kişi başına ortalama verimliliğin 1895-1939 arasında ABD ve Fransa'da aşağı yukarı aynı oranlarda arttığı unutulmamalıdır, kazanç yüzde 30'dur. 1939'dan başlayarak, ABD'de teknik ilerleme hızlandı ve insanların kazancı beş yılda yüzde 25 arttı. Tarım sanayiden daha hızlı ilerledi. 1949'dan 1965'e yıllık ortalama ilerleme ritmi sanayide yüzde 4,5 ve hizmetlerde yüzde 3,6 olmasına karşın, tarımda yüzde 6,3 idi.

Toplam olarak üretkenlik ABD'de, 1895'ten 1980'e ikiye katlandı, Sanayi Devrimi'nin başlangıcından

bu yana ise 40 kat arttı. Yukarıda sözü edilen verimliliklerin *kişi başına* yıllık verimlilikler olduğu ve kırsal alandaki çalışma süresinin 1830'da dört bin saatken, 1938'de üç bine ve bugün de iki bin saate düşürüldüğü düşünülürse, hareketin gerçek genişliği kolayca ölçülebilir.

1980'de, mutlak değerlerle, ortalama bir Fransız tarımcısı 30 dolayında kişiyi, Amerikan tarımcısı ise 85 kişiyi çok iyi besler. Bin yıl öncesinde, bir tarım emekçisi ancak 2 veya 2,2 kişiyi, o da çok kötü besleyebiliyordu. Çok sayıda Üçüncü Dünya ülkesinde durum aşağı yukarı bugün de aynıdır.

- *İmalat sanayinde*

Aşağıdaki tablo, Amerikan evrimiyle Fransız evriminin karşılaştırılmasına olanak veriyor.

Görüldüğü gibi, 1900'den 1980'e kadar Fransa, yüzde 10'luk bir farkla, ekonominin çok önemli bir unsuru olan sanayideki emeğin üretkenliği açısından, ABD'den çok daha iyi bir verimlilik gerçekleştirmiştir. Hiç kuşkusuz bu, bugün, bu büyük ulusun mutlak üretkenliğine eşit üretkenliğe sahip olduğumuz anlamına gelmez. Sadece aradaki oranın aynı kaldığını gösterir. Bu oran 1'e 3'tü, bugün de 1'e 3.

İMALAT SANAYİİNDE DOĞRUDAN EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ
(Saat başına verimlilik)

Yıllar	A.B.D.	Fransa
1900	100	100
1914	127	125
1931	200	157
1936	230	170
1939	260	185
1949	303	165
1957	380	220
1963	400	320
1969	520	425
1979	660	730

Ama gösterilen *verimlilik* hiç te daha az ilgi çekici değildir: Üretkenliği 80 yılda 7 kat arttırarak bu cehennem trenini Fransa kaçırmadı.

Zaman içinde ayrıntılandırırsak, 1900 ile 1914 arasında, iki ülkede de ilerlemenin aynı olduğunu görürüz. Daha sonra 1914-1949 arasında, Amerikan göstergelerinin yarısının altına düşülerek bir gecikme yaşandı. Ama 1949'dan 1979'a kadar sağlanan başarı çok parlaktı: Ele alınan göstergelere göre, 1949-1969 arasında üretkenliğimiz 2,58 kat, ve 1969-1979 arasında 1,72 kat arttı. İşte başarıyla dolu otuz yıl budur -aynı döneme karşılık gelen Amerikan sayıları, otuz yılda 1,72 ve sonraki on yılda 1,27'dir. Amerikan sayılarının bu göreceli düşüklüğü, ileride ele alacağımız yorumları gerektirir.

- *Üçüncül kesimde*

üçüncül kesimdeki üretkenliğin ilerlemesinin, sıfır olmaktan çok uzak ta olsa, sanayi ve tarımdaki üretkenlikten açık bir biçimde düşük olduğu biliniyor. Umarım okur, sürekli sözünü ettiğim erkek berberleri, tiyatro ve sanat yapıtları örneklerini anımsayacaktır... Burada sadece, ulusal muhasebe sayılarına göre Fransa'daki ticaret ve ticari hizmetler örneklerini vereceğim.[17]

Emeğin üretkenliğindeki ilerlemenin yıllık oranı, ticarette, 1949'dan 1979'a kadar, neredeyse hiç değişmeden sanayidekinin yarısının altında kaldı.

Ticari hizmetlere gelince, bunların ortalama yıllık üretkenliğinin ilerlemesi 1960'tan 1979'a yüzde 1 ve 1970'den 1979'a yüzde 2,5 idi (bu sayıların bu kadar farklı olmasi bize, bunun hesaplama yöntemlerine bağlı olup olmadığı sorusunu sorduruyor). 1959'dan 1979'a ticari hizmetlerin üretkenliği de bundan aşağı kalmaz (ticari olmayan hizmetler ne demektir!), sanayi 100'den 344'e çıkarken, bunlar da 100'den 140'a yükseldi.

Üretkenliğin büyüme hızındaki bu önemli farklı-

[17] *Le Mouvement Economique en France* (Fransa'da Ekonomik Hareket), 1949-1979, s. 84.

lıklar, fiyatların evrimiyle ters doğrultudadır. Üçüncül kesim fiyatları, ikincil ve birincil kesimdeki fiyatlara göre (işlenmiş ürün ve besin) durmaksızın artmaktadır. Aynı biçimde, gereksinimlerin ve talebin daha az ayrımsal olmayan doyumuyla birleşen üretkenliğin bu ayrımsal hareketlerinin, aktif nüfusu, durmaksızın, aşağıdaki bilinen "model"e göre üçüncül kesime çektiğini bilmek gerekir: İ=T/Ü (İstihdam tüketim hacminin üretkenliğe bölünmesidir).[18]

1947'de öngörülebilen, kitabımızın birinci baskısında öngörülen ve bugün 34 yıllık evrimle tüm dünya ülkelerinde kanıtlanan bütün bu olgular, gelecek için de geçerli olmayı ve bazı öngörüler için de kaynak olmayı sürdürüyor. Bilimsel ilerleme sürecek, teknik ilerleme sürecek ve etkileri biraz önce okuduğunuz sayfalarda anlatıldığı gibi olacaktır: Yaşam düzeyinin yükselmesi, aktif nüfusun yer değiştirmesi, yaşam biçiminin değişmesi, çalışma süresinin kısalması, ortalama ömrün uzaması, v.b.

Geriye bilinmeyen, öngörülebilen yolda şu veya bu ulusun kat edeceği mesafenin ritmi ve hızı kalıyor. Elbette, şimdiden gerçekleşen veya gerçekleşecek olan değişikliklerin doğuracağı ruhsal, ahlâkî ve kültürel sonuçlar da bilinmeyenler arasında. Bu konulara kitabın ikinci kısmında kafa yormadan önce, Batı'daki ekonomik ilerlemenin, "geçiş dönemi"nin son aşamasına ulaşacağı varsayılan gelecek 20 yıl içinde, "başarılı otuz yıla" göre çok daha zor ve yavaş olacağını gösteren göstergelere değineceğiz.

- *1973 kopuşu.*

Bu satırların yazarı, 20 Aralık 1973'te bir büyük Fransız gazetesinde Kolay Zamanların Sonu (La Fin des Temps Faciles) başlıklı bir makale yayınlamıştı. Orada, OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarını tekelci bir biçimde yükseltme kararlarının doğuracağı sonuçlar, hem dünya hem de Fransa için kalıcı ve can sıkıcı olarak sunulmuştu. Ama o yazıda, özellikle bu petrol konusu, hissedilen sıkıntıların nedeni olarak değil,

[18] Bkz. "Que sais-je?", no. 557, *La Productivité.*

ama "başarılı otuzlar" diye adlandırılan döneme bir nokta konulmasından önce, *yeni bir ekonomik iklimin unsurlarından biri* olarak sunulmuştu.

Gerçekten de 1973 yılı sonunda, dünyadaki tüm ülkelerde, 1945'ten bu yana hızlı bir büyüme ve ekonomik sağlıklılık gösteren grafiklerde büyük bir kırılmaya tanık olundu. Sözkonusu olan, devresel bir kriz değil, yüzyıllık ritmden kopuştu.

Okurlarımızın hiç birinin bu olguları yadsıyacağını zannetmiyorum. Bu olgular tüm dünyada ve özellikle Fransa'da ekonomik durgunluğa ve olağanüstü seçmen kaymalarına neden oldu. Demek ki burada, kavramsal bir kaç noktaya ve özgül bir kaç sayıya değinmekle yetinebilirim. OPEC ülkeleri dışında, dünyanın tüm ülkelerinde ticari dengeler, bilindiği gibi önemli açıklar verdi. Batılı ülkeler, genel olarak, şu veya bu biçimde, bunun üstesinden geldiler.

Ama bu unsurların kalıcılığı, tüm Üçüncü Dünya ülkelerini kaçınılmaz olarak, yavaş yavaş iflasa götürüyor.

1973'den önce, enflasyon oranını, her on yılda bir görülen fiyat artışlarındaki ikiye katlanmanın altında bir ritmde tutabilen Batılı ülkeler, on yılda üçe, hatta dörde katlanan bir ritme geçtiler. Bu da, ileride göreceğimiz gibi, ekonomik yapının tümü için kesin bir darbe oldu.

1950-1973 arasındaki ritm sürseydi, 1970'de 100 sayısı temel alınırsa, aşağıdaki ülkelerin sanayi üretimlerinin göstergeleri 1980'de birinci sütundaki sayılara ulaşabilirdi. Ama ancak ikinci sütundaki sayılar kaydedilebildi (aşağıdakı tabloya bakınız). Kişi başına gerçek GSMH'nın büyüme yüzdesi, 1973'den önce genellikle yüzde 5 ile 6 dolayındaydı, yüzde 2'lere düştü. Eski büyüme hızında, Fransa'nın tüm ticari GSMH'sı 1980'de 320 milyar frank olması gerekirken, 250 milyar frank dolayında kaldı. Sanayideki katma değer ise 112 yerine ancak 89 oldu.

Belki de en şaşırtıcı ve olanı, bilimsel araştırmaya en yatkın olan ülkelerde, ABD ve İngiltere'de üretkenlik oranının düşmesiydi. 1967=100 temel alınır-

sa, üretim sanayinde çalışmanın saatteki üretkenliğinin 1979 göstergeleri ABD'de ancak 129'a ve İngiltere'de de 133'e çıktı. Geçiş döneminin başlarında gösterdikleri hareketliliğe (dinamizm) bakılınca, bu ülkelerin, bugün Japonya (230) ve hatta bir çok Batı Avrupa ükesinde (Belçika: 1978'de 228, Danimarka: 1979'da 205, Fransa, İtalya ve Federal Almanya: 190 ile 184 arasında) olduğu gibi 200 dolayında bir oranı gerçekleştirmeleri beklenirdi.

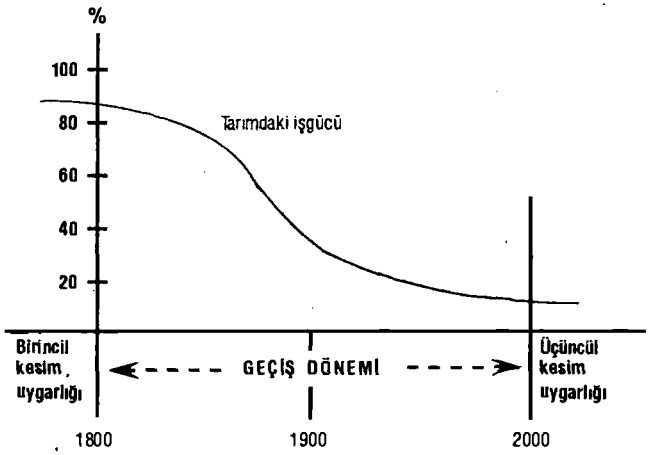
1980 SONUNDA SANAYİ ÜRETİMİNİN EĞİLİMİ VE GERÇEK GÖSTERGELERİ
(1973 = 100)

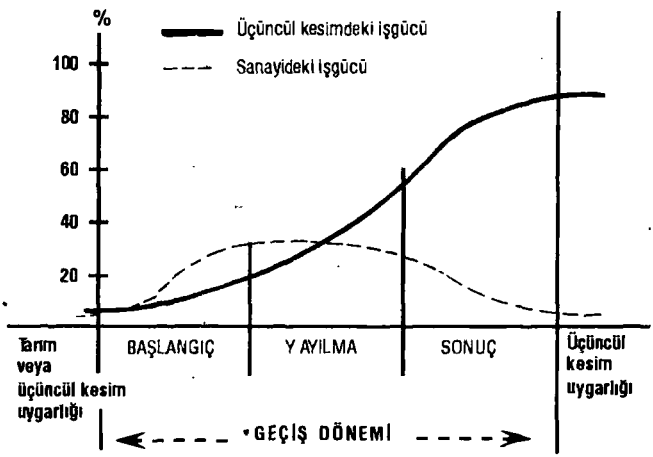
Ülkeler	Öngörülen	Gerçekleşen
F. Almanya	135	110
Fransa	155	110
Belçika	150	110
İtalya	150	125
Hollanda	160	115
A.B.D.	145	120

Kuşkusuz, eğrideki bu kırılmanın ilk ve gözle görülen, ve ne yazık ki kalıcı olan nedenleri görülebiliyor: Tekelleşen petrol fiyatları, dış ticaret açığı ve dengesizliği; enflasyon, para ve kredilerin köklü biçimde düzensizleşmesi, para kurlarındaki sapma; uluslararası rekabetin vahşileşmesi, Üçüncü Dünya ülkelerinde sanayileşmenin başlaması; ulusal ve uluslararası politikanın dengesizleşmesi, aptalca ve çılgınca silahlanma, uluslararası ve iç savaş riski ve olasılığı...

Ama çok sayıdaki bu olguların ve frenin boşalması, karışıklık ve hatta dünkü görkemli yayılmanın kilitlenmesinin de ötesinde, daha köklü, daha organik

GEÇİŞ DÖNEMİ
(Aktif nüfusun evrimi)

bir durum varmış gibi geliyor bana. Çağın ortalarındaki parlak genişlemenin sonsuza kadar sürmeyeceğini her zaman düşündüm, her zaman yazdım. Bu dönemi, tersine, daha az evrim gösteren iki durum arasında, tarım ağırlıklı geleneksel uygarlıktan, sanayi sonrası, üçüncül kesim ağırlıklı uygarlığa geçiş dönemi olarak tanımladım ve belirledim.Bu açıdan bakıldığında, tarımdaki aktif nüfusun yüzde 8, yüzde 6, hatta yüzde 4'ün altına düştüğü ve üçüncül kesimdeki aktif nüfusun sürekli artarak yüzde 50-55'leri, hatta 60'ı geçtiği Batılı ülkelerin, benim geçiş döneminin sonuna gelinmesi diye adlandırdığım döneme girdikleri açıkça görülür.

Böylece, Batı'daki geçiş döneminin sonuna gelindiği varsayımında bulunuyorum. Bir başka ekonomik ve toplumsal yapı, bir başka insanlığın başlatıcısı, bir başka yaşama ortamı oluşuyor. Bize geleceği kestirmeye çabalamanın kaldığı, insanın koşullarında yeni bir aşamaya giriliyor.

Demek ki, görünüşe ilişkin düşünce alanına girmek için, bilimsel öngörü alanından çıkacağız.

İKİNCİ KISIM
20. YÜZYILIN YARATTIĞI DÜŞKIRIKLIĞI

Buraya kadar yazdıklarım, benim çeşitli yazarlarla birlikte, veya onlara karşıt olarak, 1947'de *20. yüzyılın büyük umudu* diye adlandırdığım olgunun esaslarını anlatır. O günden bu yana 33 yıl geçti ve Batılı ülkelerde bu umudun büyük bir kısmı gerçekleşti, önümüzdeki yıllarda ve çağlarda yavaş bir ritmle de olsa gerçekleşmeye devam edecek. Bugüne kadar bu hareketin kıyısında kalmış ülkelerde de "gelişme" bu yöntemlerle, sadece bu yöntemlerle, gerçekten bu yöntemlerle olacak. Evet, artık bugün, deneysel bilimlerin yöntemlerinin ve bilgilerinin (fizik, kimya, biyoloji, işin ve işletmelerin, uluslararası değişimin örgütlenmesi...) *her işçi tarafından* uygulamaya konulmasının, açlığın ortadan kalkması, yaşam düzeyinin yükselmesi, yaşam biçiminin iyileşmesi, erken ölümün azalması, çalışma süresinin kısalması, hatta sosyal eşitsizliğin azalması için gerekli (yeterli değilse bile) olduğu bilimsel olarak kanıtlandı... Evet, bu uygulama gerçekleşiyor ve ancak bu ilerlemenin gerçek yöntemlerinin bilincinde olan yönetici sınıfların, mühendislerin, idarecilerin, işletme şeflerinin, öğretmenlerin itmesiyle gerçekleşiyor... Evet, 19. ve 20. yüzyılın umudu olan insanlığın bu bin yıllık düşü, insanlığın 17. ve 18. yüzyılda deneysel bilim yöntemlerini bulan, o andan başlayarak üretimde de uygulamaya sokan bir parçasına verilmiş tüm sözlerini yerine getirdi. Bu yöntemin çağlar boyunca, önce Üçüncü Dünya'ya yayılarak, sonra yoğunlaşarak, bitmek bilmeyen buluşlarıyla ve insan tarafından giderek daha çok iyi anlaşılmasıyla meyvelerini verecektir.

Ama bu kitabın ilk baskılarında ve benim o dönemdeki diğer yapıtlarımda yazdıklarım, insanın koşullarının bu gerçekten ekonomik unsurların incelenmesiyle sınırlı olmasına karşın (yaşam düzeyi, yaşam biçimi, üretim, tüketim...), insanlığın tümü gibi ben de, büyük ölçüde, bu ekonomik umudun gerçekleşmesini, *çok daha geniş* bir umudun gerçekleşmesinin garantisi olarak görüyordum... Günümüzün genç nesli bunu anlamalıdır: Dünün genç nesli sefilliğin ortadan kalkması, eşitsizliklerin ve "insanın insan tarafından sömürülmesinin" azalması kadar, sosyal uyumluluk, uluslararası barış, bireysel *mutluluk*; iki sözcükle "şenlikli yarınlar" bekliyordu.

İşte bu noktadaki düş kırıklığı tamdır.

Bunu bilmek için sadece radyo, TV ve gazetelerde yayımlanan günlük "haberleri", "enformasyonları" dinlemek yeterlidir. Yerküreyi paylaştığımız 170'e yakın bağımsız devletten, gelecek umutlarının gerçekten varolabildiği tek başına kalmış bir ülkeyi destekleyenini duymadım. Her sabah, ortalama Fransız, kuşkusuz en "dietetik" besinleri aldığı kahvaltıdan başlayarak, ulusal ve uluslararası rezilliklerin içinde boğulur. İnsanlığın bin yıllık hayhuyunun bitmediği, tersine, bugün tekniğin gücüyle arttığı açıktır.

Bu duruma karşı en duyarlı olan çok sayıdaki çağdaşımız bu olgunun tanıklığını yapıyor. Ressamlar, heykeltraşlar, şairler, filozoflar, tiyatrocular, radyocular, televizyoncular, sinemacılar, hatta klasik teolojiyle bağını koparmış teologlar günümüzün düzensizliğini bol bol sergiliyorlar. Siyasetçilerin her biri partilerinin temsil ettiği toplumun görüntüsünü sıkı sıkıya onaylıyor görünüyorlarsa da, bu körü körüne onaylamanın kendisi, çeşitli partileri karşı karşıya getiren çelişkiler tarafından yalanlanıyor.

Yakın geleceğin bir kaç büyük sorununu anımsatmaya çalışacağım izleyen sayfalar, günümüzün tüm gerçeğini bilmeyenlere, düşüncemizin düzensizliğini göstermeye yetecektir. Bu konuya girişi bitirmek

için, konu üzerine yazılmış binlerce yapıt içinden *Futuribles* dergisinin 20. sayısında yer alan P.-F. Tenière-Buchot'nun günümüzdeki durumu ele alan Sistemlerin Analizi ve Claude Guillemin'in Kaynakların Jeopolitiği yazılarına gönderme yapmakla yetineceğim.

Bunlar "bolluk ve sefillik arasında gidip gelen uygarlığımızın her gün karşılaştığı tehlikeleri" anımsatır, özellikle nüfus hareketlerindeki sapma, silahların ve orduların gücü, fanatik ve körü körüne inançların önemi, milliyetçiliğin, bölgeciliğin, kabileciliğin, sendikacılığın yarattığı parçalanmalar, şiddet ve saldırgan gruplar... Bu sorunlarla tekrar karşı karşıyayız. Bundan 40 yıl önce, "20. yüzyılın büyük umudu"nun bir parçası olarak haklı bir biçimde oluşan umutların bugün düşkırıklığıyla sonuçlandığını belirtmekle kendimizi sınırlayacağız.

Önce, yaşam düzeyinin yükselmesiyle aynı zamanda *zorunlu olarak oluşması gerekiyor gibi görünen, ama sonuçta gerçekleşmeyen* evrimi gözleyeceğiz. Sonra, o dönemde öngörülmediği halde -en azından kimsenin öngörmediği- ortaya çıkan evrimi ele alacağız.

I. Ortadan Kalkmasına Kesin Gözüyle Bakılan Etkenlerin Sürmesi

Ekonomik sorunların çözümünün bütün diğer sorunların, sadece toplumsal değil, insana özgü sorunların da çözümünü getireceği inancının ne kadar güçlü olduğunu saptamak için 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk üçte ikisinin sol partilerinin programlarına başvurmak yeterlidir.[19] Gerçekte, genellikle akla yakın olmaktan çok coşkusal bir isteğe dayansa bile, "sosyalist devrim"de kitlelerin yaşam düzeyi ve yaşam biçimi iyileştikçe, insan koşullarının en sert et-

[19] 1964 yılında, Fransa'da geçerli olan düşüncelerin örneği için bkz: S. Grouchtchev ve M. Vassiliev, *21. Yüzyılda Yaşam*, Rusça'dan çeviri, Paris, Buchet-Chastel, 1964.

kenlerinin sayısının akla uygun olarak ortadan kalkması veya çok azalması gerekir gibi görünüyordu. İnsanlığın binlece yıllık varoluşu, sürekli biçimde, açlık, sefillik,fiziksel zorluk, çocuk, yeniyetme ve yetişkin ölümlerinin çokluğu tarafından belirlenmiştir. Ortalama yaşama süresinin 70 veya 75'e yükselmesinin, çalışma süresinin 75 yılda 60 bin saat azalmasının, açlığın bütünüyle ortadan kalkmasının, herkesin çeşitli ve en uygun beslenmeye ulaşmasının, konutlarda görülen köklü dönüşümün, en yoksulların satın alma güçlerinin 8 veya 10 kat artmasının... süren tüm diğer sorunların trajik ve katı özelliklerinin son derece azalacağını umut etmek doğaldı...

Oysa, bugün, doyumsuzluğun, isteklerin, karşıtlıkların ve saldırgan şiddetin en azından dünkü kadar güçlü olduğunu saptıyoruz. *Ex ante*, insanlığın yararlandığı sanayideki dönüşümün ve sanayinin yol açtığı dönüşümün en iyi unsurlarının barış ve mutluluk kapılarını zorunlu olarak açacağı düşünülüyordu. *Ex post*, bu, sonuçlarını küçümsemekle kalmadığımız, aynı zamanda bilmediğimiz insanlığın evriminin sadece bir anıydı. İnsanların büyük hay huyu, daha çok çekişmeyle ve daha az fedakarlıkla, bu nedenle de, belki de daha çok hırçınlık, kin ve şiddetle sürüyor. Daha çok değil, daha az mutlulukla sürüyor.

1950'den sonra Batı'da doğmanın zorluklarına katlanmış ortalama bir insanın, sefillik ve kölece çalışmanın geçerli olduğu zamanda ve ülkede doğmadığı için köklü ve sürekli bir doyum içinde olacağını bekleyecek kadar iyi niyetli olunabilseydi, "başarılı otuzların" getirdiklerinin, olağanüstü ilerlemenin bilincine varılmasını sağlayacağı, bunları kendisine sağlayan ekonomik sisteme ve siyasi topluma güven ve bu topluma ait olma gururu verebileceği haklı olarak düşünülebilirdi. En azından, babalarının binlerce yıl düşlediklerinin üç veya dört katını elde etmiş olmanın verebileceği doyum ve dinginliğe sahip olunabilseydi.

Ama gerçek bu akla uygun öngörüleri doğrulamadı. Kuşkusuz, sıklıkla söylendiği gibi, inanmak için görmek gerekır. Ama, en azından Fransa'da, çok sayıda kişide, kabullenme, doyum ve gurur yerine yoksunluk duygusu kendini dışavuruyor. Bu zengin halkın ekonomik istekleri, 1960-1980 arasında, yoksul 18. yüzyıl Fransa'sında, İmparatorluk veya III. Cumhuriyet'in başlarındakinden çok daha aktiftir. Bitmek bilmeyen "sosyal hareketler", seçimler ve kamuoyu yoklamaları bunu kanıtlıyor. Örneğin Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) araştırmalarında, Kuzey Avrupa ülkeleri (Danimarka, Hollanda, Belçika, İrlanda ve hatta İngiltere) birlikte ele alındığında, ağır basan doyum olsa bile, kaldı ki bu doyumu tatsız tuzsuz diye nitelendiriyorlar, -bu durum ABD, Kanada ve Japonya için de geçerlidir- tam tersine Fransa'da (her yerde listelerin sonunda yer alan İtalya'da da) doyumsuzluk ağır basıyor. Kuşkusuz bu olguyu ele alan çok sayıda açıklama ortaya atıldı. Ama bunların hiçbirisi ne basit ne de doyurucu geliyor bana. Özellikle toplumsal ilerlemenin, sosyal adaletin, ücret eşitliğinin yeteri kadar sağlanmadığına ve genellikle de sadece ekonomik ve siyasal nedenlere dayandırılanlar, bir tarihin diğeriyle ve bir ulusun bir başkasıyla karşılaştırılmasıyla yalanlandılar. Kuşkusuz olay, nesilden nesile aktarılan dünya algılamasına bağlı köklü psikolojik davranışlara dayanır. Konuyla ilgili benim tanıdığım en uyarıcı inceleme René Girard'ınkidir. René Girard, Stendhal'in "hüzünlü boşluk" diye adlandırdığı, insanı eşitliğe yaklaştığı oranda mutsuz kılan ve o oranda da daha çok hırsla eşitlik aramaya iten duyguyu ele alıyor.[20]

Buraya sadece Fransa'da kendini gösteren doyumsuzluk olgusunu, bunun sonucu doğan hırçınlığı, geleceğe duyulan güvensizliği, mutsuzluğu aldım. Demek ki, Fransa'da, sadece 1800'den 1945'e değil, 1945'ten günümüze kadar da süren gerçek bir gelir

[20] René Girand, *Mensonges Romantique et Vérité Romanesque*, coll. Pluriel, Le Livre de poche.

eşitliği için katedilen yol, yurttaşlarımıza hiç te neşe getirmedi; gerçekte gelinen nokta bilinmiyor veya yadsınıyor ve sınıf mücadelesine bugüne kadar hiç olmadığı biçimde açılınıyor, seçim dönemlerinde oylar en çok vaatte bulunan partilere kayıyor.

Aynı şekilde, çalışma süresinin, yılda ücretsiz izin hakkı olmadan haftada 60 saat ve üstünde çalışmadan, yılda 5 hafta ücretli izinle, haftada 40 saatin altına düşmesi de, "kapitalist" ekonomik sistemin güvenilirliğini artırmadı. Bununla birlikte, '80'li yıllardan bu yana, çalışma süresinin daha da kısaltılması isteklerinin halktan mı geldiğini, yoksa ekonomik krizin bir dayatması mı olduğunu kendi kendimize sorabiliriz.

Ne olursa olsun, buraya şu notu düşmek zorundayız: *Ex ante*, alım gücünün yükselmesi, ekonomik eşitsizliğin azalması, çalışma süresinin kısalması, her yaş için ölüm oranının düşmesi, yaşama süresinin artması... mutluluk için gerekli kabul edilseler bile, *-ex post*, insanların düsünce biçimlerine göre, en azından Fransa'da, değerli, övülmeye değer hiç bir şey yoktur. İnsanların istekleri durmaksızın arttı ve artıyor, keskinliği azalacağına giderek şiddetleniyor. Nesnel olarak bu çok açık. Bu durum, "20. yüzyıl büyük umuduna" bağlı olarak yapılan toplumsal barış ve bireysel mutluluk öngörülerinin başarısızlığıyla ilgili hiç bir kuşkuya yer bırakmıyor. Bu, elbette, toplumsal barışın ve bireysel mutluluğun ulaşılmaz olduğu anlamına gelmez, ama, bence bu, bunların sadece yaşam düzeyi ve yaşam biçiminin ilerlemesi yoluyla gerçekleşmeyeceği demektir.

Birçok insana ekonomik ilerlemenin doğal sonucu olarak görülen, insanın koşullarındaki kesin bir ilerlemeyi örnek verelim : Kültür düzeyinin yükselmesi. Proudhon, sadece sefillik yoksulların "zekâsına saygı duymaya zorlandıkları insana benzemelerini" engeller diye yazmıştı.

Böylesine genel ve böylesine keyfi bir savı gerçek olarak kabul etmeksizin bile, 1947'de, emeğin üretkenliğinin artması sonucu okul bitirme yaşının be-

lirgin bir biçimde yükselmesinin, halkı sonsuza kadar zayıflıktan, boşinançlardan, akıl dışı girişimlerden uzak tutacağını varsaymak son derece akla uygun geliyordu. Gerçekten de, 1884'den 1910'a ilköğrenimin genelleşmesi, her çeşit umudun yeşermesine olanak verecek kadar iyi sonuçlar doğurmuştur. Yani zorunlu öğrenim yaşının 16'ya yükseltilmesiyle, ortaöğrenimin yeniyetmelerin dörtte birinden fazlasına ve yükseköğrenimin beşte birinden fazlasına açılmasıyla, süratle akıllıca ve barış içinde özel ve kamu işlerini yürütmesini bilecek elit bir toplum kurulacağını umut etmek ve hatta öngörmek, 1947 yılında bile savunulabilecek bir şeydi. Kuşkusuz, doğan yüz çocuğun yüzünün de doktora, lisans yapabilmesi ve hatta liseyi bitirebilmesi için gerekli genetik sermayeye sahip olduğuna inanmak bir hataydı. Ama, bu durum, olguların ortaya çıkardığı düşkırıklığını değiştirmiyor.[21]

Kuşkusuz, okul ve üniversite eğitiminde gerçekten yaşanan bu olağanüstü dönüşümün sonuçlarının olumsuz veya sıfır olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Tersine bu açıkça olumludur. Bu dökümün ayrıntılarına girmeksizin -yüzlerce sayfa tutabilir-, etkilerini şöyle sıralayalım. Bir yandan Courteline'nin her türlü kültüre ve tekniğe uyumsuz, kaba, yontulmamış, adi askerleri ortadan kalktı. Diğer yandan, genç nesiller bilgilenmeye, düşünmeye ve karar vermeye daha çok açık duruma geldiler. Ekonomik açıdan sağlanan üstünlük daha da kesindir. Bu aynen bugün kullandığımız motorların, enerji açısından eskisine göre daha zengin benzinle beslenmesine benzer. Ortalama yurttaş sadece ulustan daha çok şey istemez, aynı zamanda ona daha çok katkıda bulunabilir.

Dökümün aktifi işte bu kadar önemlidir. Ama dökümün pasifi öngörebildiğimizden çok daha ağırdır. Buraya sadece ikisini alacağım:

[21] Ayrıcalıklı çevreden gelen çocukların eğitim düzeyiyle ilgili anketimizde, bu çevreden 25 yaşına gelen 100 çocuktan 30'unun liseyi bitiremediği ortaya çıktı.

- Öğrenimdeki her sınıfın düzeyinin düşmesi (tek ayrıcalık, yüksek okulların en yüksek basamakları).

- Düşüncelerini başkasının anlayabileceği biçimde anlatma genel yeteneğindeki düşüş.

Ama yeni okulun bunlardan daha önemli olan ve hiç beklenilmeyen başarısızlığı, kitlelere ve hatta halkımızın elitlerine *deneysel bilim düşüncesini vermeye gücünün yetmemiş* olmasıdır. Fransa, 40 yıldan bu yana, bu alanda hiç bir ilerleme göstermemiştir ve tüm Batılı uluslar arasında en geriden gelmektedir. Hiçbirşey, kendi zenginleştirdikleri deneysel düşünceden büyük ölçüde yararlanan Fransızlar'ın davranışları kadar deneysel olmadığı halde bu böyledir. Kuşkusuz yeteri sayıda kadrolar ve işletme şefleri bu düşünceye sahiptir. Böyle olmasaydı Fransa üç yüz yıldır az gelişmiş bir ülke olurdu. Ama bu düşünce, 1920-1940 arasında olduğu kadar 1945-1980 arasında kitlelere kazandırılamadı. Bu eksiklik çok güçlüdür. Bu satırların okurlarının bir çoğunun, yazarın "deneysel bilim düşüncesi"nden sözederken ne anlattığını bildiklerinden eminim. Kaldı ki insanın ilerlemesinin tek umudu buradadır. Bugünden başlayarak ve binlerce yıl için bilgelik, akla yakınlık ve deneysel bilim düşüncesi birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; biri diğeri olmadan yapamaz.

Düşüncelerimiz, önemli karmaşık konulara, çağın ortalarında öngörülenden çok uzaklaşmış, düşkırıklıkları yaratmış ve geleceğimiz için kaygı verici olan bugünkü durumun etkenlerine işte böyle yaklaşıyor.

II. Öngörülmemesine Karşın Gerçekleşenler

Bu küçük kitapta, 35 yıldan bu yana kendini gösteren en can sıkıcı "beklenmedik konukların" bir kaçına değineceğim (can sıkmayan beklenmedik "konuk" bilmiyorum). Kuşkusuz ilk üç can sıkıcı hiç te bilinmiyor değildi, ama bunlardan kolaylıkla kaçınılabileceğine inanılıyordu. Bunlar nüfus büyü-

mesi dramı, uluslararası anarşi ve işsizliktir. Diğerleri binlerce yıllık aralıklarla insanlığı vuran yeni baş ağrılarıdır ve bundan 40 yıl önce çok az insan bunları düşünmüştü. Bunlar taşkınlık, düzensizlik ve insanların cesaret ve hayatları pahasına oluşmuş ahlâk değerlerinin çöküşüdür.

1. Dünya nüfusunun büyümesi öngörülüyordu. Daha savaş sonrasından başlayarak Fransa'da ve Birleşmiş Milletler'de Alfred Sauvy konuyla uğraşıyordu. Yaşam düzeyinin yükselmesinin ve tıp alanındaki teknik ilerlemenin 19. yüzyıldan başlayarak, bir ulustan diğerine çok farklı oranlarda nüfus artışını özendirdiği ve özendirebileceği biliniyordu. Ama, bir yandan yapılan öngörüler dramatik değildi, diğer yandan, bu evrimin, nüfusun doğru bir biçimde bilgilendirilmesi ve korunma tekniklerinin ortaya çıkarılmasıyla tam olarak denetlenebileceği düşünülüyordu.

Ancak '50'li yılların sonlarına doğru hareketin büyüklüğü anlaşılabildi. Önce tıp tekniğinin ve genel temizliğin Üçüncü Dünya'ya yayılması öngörülenden de hızlı oldu..Sonra zengin ulusların yoksul uluslara yardımı, büyük ölçüde açlığı durdurdu. Burada, haklı olarak, bu hareketin insan onurunun gerektirdiğinden çok daha yavaş olduğu söylenmelidir. Son olarak, yoksul nüfusun çocuk sahibi olma eğiliminin, öngörülenden çok daha inatçı olduğu ortaya çıktı.

Bu nedenle '47 ve '50'li yıllarda, dünya nüfusunun 2000 yılında 4-5 milyar olacağı öngörüleri -bu sayı bile çoktu, neredeyse 1950'nin iki katıydı- yeniden ele alınmaya başlandı. Nüfus bilimcileri çok daha yüksek sayılar, 6-10 milyar, yayınlamaya başladılar. Bugün bunun alt değerleri, yani 6-7 milyar kabul görüyor.

Gerçekte uzmanlar, dünya nüfusunun 1975'in son aylarında 4 milyarı geçtiğinin düşünülebileceğini, ama artış hızının da aynı tarihlerde en üst noktaya ulaştığını kabul ediyorlar. Buna göre, 1975'ten 2000'e, 25 yıllık büyüme oranının, 1950-75 yıllarına göre az yüksek olacağını öngörüyorlar.

Kuşkusuz bu oran da çok büyüktür, binlerce yıldır hiç görülmemiştir. Bu artış, insanlığın ancak bir veya iki yüzyılda "hazmedebileceği" alt üst oluşları kışkırtmak için yeterlidir. İşte bu güçlü hareketi özetleyen iki basit tablo.

Dramatik olan, dayatılan bu düzensiz ve devasa büyümenin sonucunda bazı ulusların ve bazı kıtaların ağırlıklarının değişmesi değil, özellikle kendini besleme yeteneğine daha az sahip olan ulusların "zengin", yani beyinlerini ve üzerine oturdukları toprağı kullanmasını bilen uluslardan daha hızlı çoğalmalarıdır.

Gerçekten de, '70'lere doğru, kulağa hoş gelsin diye "gelişmekte olan" denilen az gelişmiş ülkelerde, tarım çalışmasının üretkenliği emekçi başına yılda ancak 230 dolar dolayındaydı. Batı'da ise bir tarım emekçisi 3130 dolar üretiyordu.

1950'DEN 2000'E DÜNYA NÜFUSU
(Milyon olarak)

	1950		1975		2000	
	Aktif nüfus	Toplam	Aktif nüfus	Toplam	Aktif nüfus	Toplam
Gelişmiş Ülkeler	398	858	520	1130	628	1358
1975'te hammadde açısından zengin azgelişmiş ülkeler	92	222	150	420	292	862
1975'de hammadde açısından yoksul azgelişmiş ülkeler	610	1430	972	2412	1605	4015
Toplam dünya		2510		3962		6235

TOPLAM DÜNYA NÜFUSU İÇİNDE ÜLKE GRUPLARININ YERİ

	1950	1975	2000
Hammadde açısından zengin olan-olmayan bütün gelişmiş ülkeler	34.2	28.5	21.8
Hammadde açısından zengin bütün azgelişmiş ülkeler	8.8	10.6	13.8
Hammadde açısından yoksul, teknik gücü zayıf ülkeler	57.0	60.9	64.4
	100	100	100

Bazı araştırmacılar durumu şöyle özetliyor: Bu iki insan topluluğunun "üretim sistemleri" (bir yanda 1 milyar, diğerinde ise 3 milyar) "köklü bir farklılık gösterir: Zengin ülkelerde 5 emekçiden sadece 1'i tarım işindedir, dünyanın geri kalanında ise kol emeğinin üçte ikisi hâlâ tarımdadır. Üretkenliğin etkililiği açısından ise, bu ekonomiler arasındaki farklar daha da çarpıcıdır. Gelişmiş ülkeler 1970'de 2.700 milyar dolardan çok üretirlerken (bunun yüzde 10'dan azı değer olarak tarım ürünleridir), dünyanın geri kalan kısmının toplam ekonomik üretimi 500 milyar dolara ulaşmaz. Bunun da üçte bire yakını tarımdan elde edilir. Gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin toplam üretkenliği, görüldüğü gibi dünyanın geri kalanından 11 kat çoktur (bunların tarımdaki üretkenliği, Üçüncü Dünya'dan 9 kat çoktur). Bu da gelişmiş ülkelerle, gelişmekte olan ülkelerdeki kişi başına gelirlerin arasındaki oranın, 1970'de, 1'e 12,5 olması demektir".[22]

Bu metin, yoksul ülkelerin yoksulluklarının çok az üretmelerinden de kaynaklandığını ortaya çıkarır

[22] Bu paragraf ve bunu izleyen tablo "1950'den 2000'e Dünyada Kol Emeği" başlıklı, *Population*, 1980, n° 2'deki makaleden alınmıştır.

(bundan 100-150 yıl önceki bizim durumumuz gibi). *Gelir, üretimin değerinden başka bir şey değildir.* Görüldüğü gibi, Üçüncü Dünya, 1970'te dünya nüfusunun üçte ikisini oluştururken, dünya zenginliğinin sadece yüzde 15'ini üretiyordu. Bunun nedeni, sadece zenginlerin yoksulların zenginliğini alması değil, yoksulların zenginlik üretmeyi bilmemeleridir.

Olguları saptamak, hatta olguların nedenini tanımlamak, baş ağrısını iyileştirmez. Kuşkusuz, çok uzun dönemde, eşitliğe yönelme eğilimi kesindir, zenginlerin büyümesi, yavaş yavaş bilimsel tekniklere göre çalışmayı öğrenen -daha önce bizim yaptığımız gibi- yoksullara göre çok daha yavaştır. Ama bu noktaya gelinceye kadar, olası sorunlar, düzensizlikler, acı, şiddet yaşanacaktır.

	Gelişmiş bölgeler	Gelişmekte olan bölgeler
Toplam üretkenlik (*)	5590 $	490 $
Tarımda üretkenlik (*)	3130 $	230 $
Kişi başına gelir	2500 $	200 $

(*) Büyüklük sıralaması, Birleşmiş Milletler ve W. Léontief'in hesaplamalarına göredir.

Ayrıca, 70'li yıllardan başlayarak, yeni bir sürprizle karşılaşıldı: Gelişmiş ülkelerde doğum oranının çöküşü. Olayın öngörülmemiş olması bir yana, açıklaması, olayın ortaya çıkışından sonra bile yapılamadı. Hiç kuşkusuz bu olay bu kitapta nedenlerini ve etkilerini belirtmeden ve etkili çözümler bulamadan sözünü ettiğimiz entellektüel ve ruhsal krize bağladır. Bugün Batı'nın uçurumun dibine indiği düşünülebilir; düşüş Batı açısından bir ölçüde felâket sayılabilecek düzeydedir.

Örneğin, 1950'de 42 milyon nüfusla dünyada 11.

sırayı, 1975'te 53 milyonla 15. sırayı alan Fransa'nın, 1975 öngörülerine göre 2000 yılında 62 milyon nüfusla 20. sırayı alması bekleniyor. 1980'de 54 milyonun altında olduğumuza göre bu nasıl gerçekleşecek? Doğum oranının çöküşü, göçün kesilmesiyle birleşerek Fransız nüfusunun büyümesini yarıdan çok düşürdü; Bu durum tüm Avrupa ülkelerinde hemen hemen aynı veya daha da kötü. Örneğin Federal Almanya 1975-1981 arasında, nüfus kazanacağına kaybetti. Eğri, 2000 yılında hiç bir Avrupa ülkesinin 60 milyona ulaşamayacağı biçimde gelişiyor. Bu sayı dünya nüfusunun yüzde 1'inin altında olmasaydı, bu sayı iyi bilinen sonuçlarıyla, askeri, siyasal ve hatta ekonomik sonuçlarıyla gerçek bir *nüfus bunalımı* ölçüsünde olmasaydı olumlu olabilirdi. Onlarca örnek arasından birini ele alalım. 1950'de İspanya ve Meksika neredeyse aynı nüfusa sahiptiler, hatta İspanya'nın nüfusu biraz daha çoktu. Ama 2000 yılında Meksika nüfusunun 130 milyon olması beklenirken, İspanya 40 milyona ulaşamayacak.

Bu büyük nüfus alt üst oluşu ve bunun akıl dışılığı, evrimin diğer etkenleriyle olduğu kadar, kendi içinde de uyumsuzluğu, dayanılmaz dengesizliği, ayrıntılarda öngörülemeyen ağır sonuçları olan başka bir çok önemli sorunu doğurdu. Burada, ancak şunları sıralayabilirim: Yoksul ülkelerde çocuklarla ilgili yükümlülüklerin artması, zengin ülkelerde yaşlılarla ilgili yükümlülükler artarken, çocuklarınkinin azalması; uzun dönemde doğal seçimin gözle görülür biçimde kaybolması ve teknik ortamda yeni bir seçimin ortaya çıkışı; bu yeni ortamın etkisi altında, genç nesillerin beden ve beyinlerinin -şimdiden görülüyor- dönüşümü[23], v.b.

2. İş, İşsizlik, Eğlence ve Boş Zaman - Yaşamı boyunca ortalama insan hangi işi yapacak? Bin yıllık insanlığın -hayvanların da- hiç karşı karşıya kalma-

[23] J. Fourastié'nin *La Réalité Economique*, s. 86'da Yeni Çocuk, Yeni Beden, Yeni Beyin yazılarına bakınız.

dığı bir sorun bu. Yeryüzünde yaşayan herkes varolmak için uğraşır. Karınca, balık, kuş, memeliler, ortalama insan binlece yıl, gücünü ve zamanını olabildiğince çalışmaya, geri kalanını da, biraz da gecenin ve fırtınalı havaların zorlamasıyla uykuya ve dinlenmeye adadı. Bayramlara ve oyuna, ibadete ve ölüme ayrılan kısım, insan yaşamının sadece az bir kısmını oluşturuyordu. Ayrıca bunlar "eğlence" (isteğe bağlı ve özgür etkinlikler) değil, iş için, hatta grubun ve cinsin sürekliliği için gerekli zorunluluklardı.

Bugün çalışmamızı olağanüstü üretken kılan (maddî tüketimimiz için gerekli ve yararlı çalışmanın en azından büyük bir kısmı) makine kullanımı, mekanik enerjiden yararlanma ve ulusların ve işletmelerin üretiminin örgütlenmesi, bize işçiliğimizin yoruculuğunu ve süresini azaltma olanağı verdi, veriyor ve vermeye devam edecek. Ve buna bağlı olarak ta daha fazla tüketmeye.

40 Bin Saatte adlı kitabımda[24], daha '60'lı yılların başlarında, bir insanın, yaşamı boyunca sadece 40 bin saatlik bir çalışmayla, yani otuz yıl boyunca yılda 1300 saat çalışmayla elde ettiği üretimin, dolu dolu bir tüketim gücüne sahip olması için yeterli olacağı sorununa değinmiştim[25].

Bugün Fransızlar mesleki olarak, 40-45 yıl boyunca yılda 1.850 saat çalışıyorlar, hala yorucu, genellikle de uzun ise gidip gelmelerle artan bir çalışma içindeler. Boş zamanların kullanılması, ancak dinlenme ve kendiliğinden rahatlamadan sonra kendini dayatır. Ama tam olarak bu, yaşam düzeyinin sınırlanmasıyla, 35 saatlik hafta uygulamasıyla, 5 hafta ücretli izinle, 55 ve 60 yaşlarında emeklilikle başlar.

Bu gelişmenin sonunda, insan çalışmak için ödemek zorunda mı kalacak? Kuşkusuz, entellektüel mizaçlı insanlar boş zamanlarını doldurabilmek için asla sıkıntıya düşmeyeceklerdir. Dünyayı ve yaşamı tanıma

[24] Denoël, "Mediations".

[25] Ben kendi adıma, yaptığım özet bir hesaplama sonucu mesleki olarak 160 bin saat çalışmışım (kamu görevlisi, araştırma, eğitim ve kitaplarımın yazımı).

ve bilme isteği, okumak, yazmak, görmek, insanları ve doğayı dinlemek için onlara verilen zaman hep yetersiz kalacaktır... Kentler, köyler, tarihi yapıtlar, kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, operalar, kitaplar, kasetler... sürekli zaman azlığından keşfedilmeden kalacaktır.

Ama ortalama insan, en azından günümüzdeki ortalama insan bir kaç on yıl içinde değişemez, entellektüel ve artistik yaşamdan, hatta duygusal yaşamdan bile hızla soğur. *Binlerce yıl işe yatkınlığıyla belirlenmiş* bir cinsin, işsiz kaldığı zaman karşılaşacağı sorunları görmek gerekir. Bugün evde yapılan ufak tefek tamirat işleri, hatta *kaçak çalışma* ortalama yetişkinin boş zamanlarının büyük kısmını doldurur. Ama hükümetin boş zamanlar bakanlığı oluşturması yararlıdır... İnsanların bugün evlerinin ve yazlık evlerinin çimlerini kesmek için harcadığı zamanı görünce, insanların ne yapacağını bilemez olduğunu düşünmeye başlıyorsunuz.

Bununla birlikte, bize bırakılan ve bırakılacak olan boş zamanlar sorun yaratsa bile, dün olduğu gibi bugün de bunu dramatik bulmayı reddetmek gerektiğine inanıyorum. Tersine geçim için çalışmaktan kurtulmak, 20. yüzyıl büyük umudunun gerçekleşmesinin meşru ve en büyük unsuru kalmıştır.

Buna karşılık, dünyadaki kitlesel işsizlik akını trajiktir ve hiç öngörülmemişti. Ben kendi adıma, devletin elinde istihdam, tüketim ve üretkenlik arasındaki gerekli dengeyi, İstihdam = Tüketim / Üretkenlik eşitliğine dikkat etmek, deneme koşullarını, niteliğini ve yerini belirleyerek, özellikle de, her dala, her ürüne özgü tüketimin ve üretkenliğin evriminin zorunlu kıldığı ritme göre dal dal, ürün ürün müdahale etmek koşuluyla, kurabilecek araçların varolduğunu düşünmüştüm ve yazmıştım...

Plan Komiserliği İş Komisyonu Başkanı'na, GSMH ölçeğinde eşitlik azalsa bile, böyle yaparak Fransa'da tam istihdamı sağlamak zor görünmüyordu; ortalama yıllık çalışma süresini azaltmak bunun için yeterliydi. Aynı biçimde, Fransa'da geleneksel yılda 3500 saatlik

çalışma süresi iki bin saate inmişti. Gerçekten de, 1945'den 1972'ye tam istihdam neredeyse kolayca gerçekleştirilmişti. Ama —Uluslararası Çalışma Bürosu'nun işsizlik tanımlamasına göre— "bir iş arayan serbest işgücü" 1976'da 1 milyona, sonra da durmaksızın 1981'de 2 milyona yükseldi. Bu da, işsizlerin sayısının aktif çalışabilir durumdaki nüfusun yüzde 9'unun üzerine çıkması demektir.

Ekonomik politikaların başarısızlığı açıklamasız kaldı (bu başarısızlık sadece Fransa'ya özgü olmadığı gibi, neredeyse tüm "kapitalist" ülkelerde görüldü ve tüm "sosyalist" ülkelere yayıldı) -açıklamasız kaldı diyorum, çünkü çalışma süresinin azaltılması ve tıkanmış alanlardaki işgücünün yeni gereksinimlere yanıt veren alanlara kaydırılmasına karşın, emilmesi gereken işsiz sayısı sürekli çok yüksek kaldı. Kuşkusuz, bu kitabın birinci kısmında sözünü ettiğim başarılı otuzların büyüme hızını kıran "dünya çapındaki ekonomik kriz"in bu işsizliğin nedeni olduğunu herkes görüyor. Bu kriz Batı'da, *üretkenliğin üretimin yapabildiğinden çok daha hızlı büyüdüğü* yeni bir çağ başlatmıştır. Ama işsizlik sorununun çalışma süresinin kısaltılmasıyla düzenlenememesini anlamak kolay değildir.

Kuşkusuz, bu önemli sıkıntıların, Fransa'da, savaş sonrası doğan çok sayıda çocuğun çalışma çağına gelmesiyle ve kadınlar arasında görülen ücretli iş arayışı tutkusuyla çakıştığı biliniyor. 1954-1962 arasında iş pazarına yılda sadece 30 bin kadın girerken, 1962'den 1970'e yılda 150 bin kadın giriyordu. Bu sayı 1975-1985 arasında hiç kuşkusuz yılda 235 bine ulaşacaktır. Çalışmaya hazır aktif nüfus, 1969'a kadar değişmeden 21 milyonun altında kalmıştı, 1979'da ise 23 milyonu geçti. Bu ortam hiç kuşkusuz bir işsizlik krizini emmeye uygun değildir. Ama bu durum, yıllık çalışma süresinin kısalmasını etkisiz kılamamalıydı.

Oysa, 1973'ten bu yana sadece Fransa'da değil, tüm dünyada kendini gösteren bu "etkisizliktir". Örneğin haftalık çalışma süresinin 36 saate indiği Belçika'da elde edilen sonuç, 1972'den Haziran 1981'e, haftalık

çalışma süresinin 44 saatten 40,3 saate indiği Fransa'da elde edilenden daha iyi değildir.

Aşağıdaki bir dizi düşünce bu başarısızlıkları açıklamaya yararlı olabilir: -Çelik, kimya, tekstil, otomobil... ve hatta özellikle genişleme eğilimi gösterdiği düşünülen temel sanayi kollarını sarsan şokun öngörülememesi ve birden ortaya çıkışı. -Çalışanların sayısında bir kaç ay içinde yüzde 5,1 ve hatta yüzde 15 oranında düşüşe neden olan şokların büyüklüğü. Büyük istatislik blokları üzerinde değişim kuşkusuz çok zayıf. Fransız sanayinin tümünde çalışan sayısının 1970'den 1974'e 300 bin kişiden fazla artarken, 1974'den 1979'a 450 bin azaldığının saptanması da çok çarpıcı! (1979'da sanayideki işçi sayısı 4 milyon 801 bin.) Buna duyulan doğal tepki, doğal çünkü bu faliyetlerin azalmasının kurbanı olan nüfusun doğal ve tutkusal tepkisi, sendikaların tepkisi, uzun dönemde çok kötü sonuçlar doğuran, kısa dönemli, genel olarak yatıştırıcı ve korumacı hükümet önlemlerine yol açtı. Son olarak bu şokların öngörülme zorluğunun, şokun, dünyadaki ekonomik hareketlilik tarafından özendirilen alanlarda görülmesinden kaynaklandığını belirtmekte yarar var.

Burada kuşkusuz, ekonominin bugünkü evriminin temel olgusuyla karşı karşıyayız. Bu kitabın devamında bu olgudan sözedeceğiz: Duyarlı, karmaşık ve sürekli değişen, bu nedenle de hiç bir insan beyninin bilincine varamayacağı bir gerçekten, yani *bizim akılcılığımızın dışında kalan bir evrim döneminden* söz edeceğiz.

3. Sağlık, Sosyal Güvenlik - Şimdi de 20. yüzyıl büyük umudunu parlak bir biçimde yerine getiren, ama belki de bu başarının doğal sonucu olan, bugün insanları ve toplumları yeteri kadar dramatik bir ikilemle karşı karşıya bırakan olguların tümüne değiniyoruz.

20 yüzyıl büyük umudunun sağlık alanındaki olağanüstü başarısını kafamızda canlandırmak için 4 sayı yeterlidir: Benim doğduğum yıl (1907), Fransa'da

doğan her bin çocuktan 150'si daha bir yaşını doldurmadan ölüyordu. Torunlarının doğduğu bu günlerde ise ölüm sayısı binde 10'un altında.

Benim doğduğum zaman, yeni doğan bir Fransız'ın yaşama süresi 47 yıldı, bugün 70 yıl.

Bu başarının maliyeti (insanın çalışması açısından ve sonuçta ücret ve para olarak) çok yüksekti. Üstelik, gerçekte mucizeye benzeyen bu başarının yarattığı ortamda, tutkular oluştu, yasal düzenlemeler, kurumlar ortaya çıkarıldı. Ama bunların, kaçınılmaz olan sınırlarına ne zaman ve nasıl dayanacağı bilinmiyor.

Sabit satın alma gücü frank üzerinden 1970 yılı fiyatlarıyla ölçüldüğünde, Fransızlar'ın genel temizlik ve sağlık harcamaları, 1959'dan 1979'a neredeyse tam olarak 10 kat artmıştır.

Bu, doktorlar, operatörler, hemşireler, dişçiler, eczacılar tarafından verilen hizmetlerin, tüketilen ilaçların ve yatırımların (hastaneler, makineler, araçlar, v.b.) maliyetidir. Ayrıca bu 10 katsayısı tedavinin üretkenliğini ölçmekten uzaktır da. Çünkü, bir yandan ilaçların fiyatları çok düştü (yaşama maliyeti genel göstergelerine göre) ve etkinliği çok arttı, diğer yandan tıpçılar, bundan 30 yıl önce bilemedikleri veya iyileştiremedikleri çok sayıda rahatsızlığı bugün iyi ve hızla iyileştirmeyi biliyorlar.

Tıp harcamalarındaki bu kabarmanın toplum ve bireyler açısından mâli sorunlar yarattığı da kesindir. Örneğin, alım gücü aşağı yukarı dört kat artan ortalama aile bütçesinde bu harcamaların payı, 1959'dan 1979'a yüzde 6'dan yüzde 12'ye çıkarak ikiye katlanmıştır.

Ama öngörülenler bundan daha da çok endişe verici. 1960'dan bu yana yayınlanan bütün incelemeler, sağlık harcamalarının kaçınılmaz yükselme eğilimine dikkati çekiyorlar. INSEE'nin yakınlarda yaptığı hesaplamalara göre, bu harcamalar (Mart 1981 yasasına göre), ailenin tüketim harcamalarının 1985'te yüzde 20'sine ve 2000 yılından önce ise yüzde 100'üne çıkacaktır. Bunun nedeni çok açıktır: Tıp tekniği her geçen

gün daha çok şey yapmayı, "mucizeler" yaratmayı biliyor. Ama bu mucizeler genellikle çok pahalıya mâl oluyor. Karaciğer nakli, organ nakli, sakatlara yardım...sonuç olarak can çekişmekte olan veya neredeyse ölü bir kişiyi, çevresini makinelerle, doktorlarla ve hemşirelerle doldurarak sonsuza kadar canlı da tutabiliriz.

Buna, nüfusun yaşlanması sonucu yetişkinler için genel temizlik ve iyi bakım gereksinimi... ve özellikle ölüm oranındaki düşüş eklenir. Bu durumda tıbbın ve cerrahinin, heryerde ve her zaman, yapabileceğinin en uç noktasına kadar gitmeyi durdurmasının kaçınılmaz olduğu görülüyor.

Kimin tedavi edileceğinin, *kimin* edilmeyeceğinin, hangi tedavilerin verileceğinin *seçilmesi* gerekecek. Kesinlikle hiç hazırlıklı olmadığımız, hazırlanmadığımız dramatik ve gerçekten korkunç kararlar bunlar; 1981'de sosyalist hükümet, sosyal güvenlik ödemelerini artırıyor, hastanın ödemek zorunda olduğu payları kaldırıyor, üçüncü kişiler için ödemeyi özendiriyor.

Sadece ekonomik bakış açısından yaklaşırsak, sosyal güvenlik için kaynak sorununu ele alırsak, bu pahalı ve az bulunur hizmetin beslenme yollarının olmadığını görürüz. Sadece her Fransız'a değil, Fransa'da yaşayan herkese verilen gerekli tüm tedaviyi alma, ne maliyeti ve *özellikle* ne de gerekli donanımların ve teknisyenlerin az bulunurluğunu gözönüne alarak, en ileri teknik dahil, günün tekniğinin sağladığı tüm tedaviyi alma *hakkını* karşılama olanaklarının olmadığını görürüz.

Bu durum 1895'te tüm konutlara telefon, 1950'de de renkli televizyon hakkı verilmesine kalkışmaya benzer. Kuşkusun her kişinin bir yapay damara, bir tarayıcıya, v.b. gereksinimi yoktur; ama toplam olarak ve tüm yaşam süresi boyunca sağlık gereksiniminin, önce en sağlıklı duruma gelebilmek için, sonra yaşlılığı uzatabilmek için, sonsuz olduğu açıktır. Eski bedava ekmek talebi bugün ulusal gelirin yüzde 2'siyle karşılanabilir. Kökeninde daha az iddialı görünen

ücretsiz tedavi talebi ise bugün aynı ulusal gelirin yüzde 20'sine mal oluyor ve giderek artıyor, Burada sözkonusu olan, çok genişleyen, durmaksızın pahalılaşan üretim yöntemleridir. Gereksinimler ekmekte hemen doyuma ulaşmasına karşın, bu, "güvenlikte" uzun dönemlidir.

Parasal olmayan devasa sorunlarının yanı sıra, Sosyal Güvenlik sorununun bir yanı işte böyledir - sorunlar, insanların gereksinimlerinin, eşyanın doğası gereği sınırlı ölçüde karşılanması sürerken, bunların gelirler tarafından karşılanmasından vazgeçildiği, ortadan kaldırıldığı veya uygulanamaz olduğu anda çıkar.

Bu kurumların süreklilik gösteren ve giderek artan açıkları, 1945'de Fransızlar'ın *sosyal güvenliğini* garanti altına almanın hem büyük hem de safca olduğunu ortaya çıkarır.

Bu sözcüklerin gerçek anlamları düşünülürse, bunun ölçüsüz bir tutku olduğu görülür. İnsanlara *güvenlik* güvencesi vermek, sonuçta onların varlıklarını garanti etmek, onları sadece hastalıklara karşı değil, rahatsızlıklara, endişeye, ağrıya ve hatta ölüme karşı sigorta etmektir...

*4. **Enflasyon*** - Diğer bir beklenmedik konuk ise, doğrudan az sancılı olmasına karşın, ekonomik ve aldatıcı bir tehlike oluşturan *enflasyondur*. Sonsuz derecede karmaşık, sürekli kendini yenileyen bir kötülük olan enflasyon, ayrıca, kimsenin bilincine varamadığı onlarca nedenden ötürü sosyal güvenliğin kendisine de bağlıdır. Sosyal güvenlik, tüm nüfusa, tüketilecek şeylerin üretilmesinden önce tüketme hakkı tanıyarak, arz üzerinde talebin baskısına yol açan sürekli ve ilgiye değer bir unsurdur.

Enflasyonun Batılı uluslarda çok daha düşük olduğu dönemlerde, enflasyonun giderek artmasına ve sonuçta ekonomik ve toplumsal ilerlemenin koşullarını tahrip etme gücüne bakmaksızın ve boşu boşuna ilgiyi çekmeye çalışan dünyadaki tek kişi Jacques Rueff oldu.

	1970	1975	1979	1980
A.B.D.	116	161	217	247
Fransa	117	179	259	294
Almanya	107	144	170	176
İsveç	112	164	238	260
İngiltere	117	216	359	416

1967'den bu yana bu kuralsızlık, yoksul ülkelerden çıkıp tüm gelişmiş ülkelere yayıldı. Yukardaki tablo, birkaç büyük ulusun 1967=100 temel alınarak hesaplanan fiyat göstergelerini içeriyor.

Gerçekte, İsviçre, bu para ve kredi baskınına direnen dünyadaki tek ulus oldu: Bu ülke hem bunun yapılabileceğini, hem de *enflasyona karşı direnmenin yararlı olduğunu* gösterdi... Bugün İsviçre, Avrupa'daki en yüksek yaşam düzeyine ve en düşük işsizlik oranına sahiptir.

Paraların alım gücünün hızlı ve düzensiz değer kaybetmesi, kredileri kemirir, birikimleri tahrib eder, çok büyük bütçe açıklarına yol açar ve bunların toplamı da, boğazına kadar borca gömülmüş, kredi kurumlarının harabeleriyle iyice hafiflemiş bir geleceğe yüklenir. Belli bir orandan sonra, başvuru fiyat belleği karışır, harcamaların gelirle kapatılması kavramı silinir, tüketiciler, alıcılar, devlet, işletmeler ve aileler giderek daha rahat bir biçimde gelecekteki gelire el atarlar; tüm ekonomik etkinlikler, gelecekteki, sürekli daha uzak bir gelecekteki gelirlerle ödenmek üzere, krediyle finanse edilmeye başlanır... Para karşılığı borçlanılır, borç veren birikimci borçlusunun satın aldığıyla ödeme yapar.

Genel sonuç olarak, her türlü ilerleme yöntemi için gerekli olan birikim, neredeyse daha oluşmadan kiralanır ve özendirilir, verildiği andan başlayarak yılgınlığa uğratılır ve sürekli yıpratılır, oluşabilen ise kısa vadeli birikime dönüşür.

Bugün, kredi kurumları, gecikerek te olsa, çok yüksek faiz oranlarıyla kendilerini koruma noktasına

geldiler. Bu yüksek faiz oranı, gerçekte borç verilen paranın faizi değil, sadece sermaye kaybını önlemeye yöneliktir. Yine de yasal olarak gelirler içinde kabul edilir ve olduğu gibi vergilendirilir.

Enflasyon uluslararası ticaretin örgütlenmesini bozarak, dünya çapındaki ekonomik krizi ağırlaştırarak, ekonomiden görevli olanların ve özellikle de hükümetlerin davranışlarını bozarak, yapay ve sorumsuz bir talep yaratarak üretimi kuralsızlaştırır. Para kurları uluslararası mal değişimini düzenler, ama paralar ticari malların (veya paranın) artık kendisi değildir. Bu "itibari" kurlar geniş ölçüde sermaye hareketleri tarafından belirlenir. Finans pazarındaki sapma, böylece ticari mallar pazarına da yayılır ve tüm ülkelerin dış ticaretini bozar. Ama enflasyonun en büyük kötülüğü kamu ve özel muhasebe değerlerini yolundan saptırması ve böylece ekonomiyi temel bilgilerden yoksun bırakmasıdır.

Enflasyonun tahrip edici etkilerinin bilincine varılması çok yavaş oldu. Bu satırları yazdığım sırada, bazı devletler tekrar istikrarlı paraya, yani yanıltıcı olmayan bir para ölçüsüne dönmeye karar vermiş görünüyorlar, ama istikrara kavuşturmak çok zor ve çok uzun. Enflasyonun zararlarının kendisi de enflasyona neden olur. Diğer hükümetler ise kısa dönemli kolaycı önlemleri yeğleyerek, bozulmayı uzun döneme yayarlar.

Dünyanın, toplumsal ilerleme için gerekli ekonomik sağlığa, parasal ölçülerin istikrarı sağlanmadan tekrar kavuşamayacağı açıktır. Bunun için parasal ölçülerin sadece uluslararası ticaret ve finans pazarına hakim olan ülkelerde istikrara kavuşması da yeterli değildir, bolluk veya gelişme içinde kalmak isteyen veya buna ulaşmak isteyen tüm ulusların parasal istikrarı tekrar elde etmesi gerekir.

5. Uluslararası anarşi de büyük umuda randevusuz gelen beklenmedik tatsız misafirlerden bir başkasıdır. Aynı anda hem ekonomik, hem siyasal, hem askeri, hem de kültürel olan bu anarşi ekonomik ve toplumsal ilerlemeyi önemli ölçüde engeller.

Daha 1947'de Avrupa ciddi bir askeri tehdit altındaydı; zaman ancak ABD'nin bunu karşılayabilecek kadar güçlü olduğunu gösterdi. Ekonomik planda Sovyetler Birliği'nin dünya çapında hiç bir gücü yoktu. Ancak kendi kendini yalıtabilir ve Comecon'u bir demir perdenin arkasında yalıtabilirdi. ABD ise dünyanın geri kalanının tek egemeniydi.

Kuşkusuz bir egemen varlık, her zaman bu egemenliğinden ilk yararlanandır ve zorunlu olarak ta doğru eleştirilerle karşılaşır. Ama bu eleştirilerin sertliği, sıklıkla egemenin dayattığı örgütlenmenin egemenliği altındakine, hatta "sömürülene", belki (?) kimse tarafından sömürülmeyeceği ama kendi başlarına uygarlaşmaya, etkili olmaya, akla uygun davranmaya, barışı kurmaya yetersiz kalacakları bir ormanda yaşamaktan daha iyi bir durum sağladığının gözden kaçmasına neden olabilir.

Ne olursa olsun, ABD'nin "özgür" dünyaya açıkça egemen olduğu '50'li ve '60'lı yıllarda bile, bu dünyanın ekonomisi hiç bir zaman ne bir akılcılık harikası oldu, ne de adalet. Ama '60'lı yılların sonlarından bu yana durum çok kötüledi. İlişkiler sadece makyavelizmin getirdiği haftalık bireysel güç ilişkileri değil artık. "Adalet", "hak eşitliği", "insan hakları" sözcükleri tüm ağızlarda ve metinlerde ama, heryerde, olaylarda, devletten devlete, gruptan gruba ilişkilerde, güç yasaya üstün geliyor ve petrol, para gibi güçlü bir orduya sahip olan en utanılacak hükümetler onurlu kabul ediliyor.

Otuz başarılının yüksek kalkınmasının ana çizgilerinden birisi uluslararası değişimdeki çok güçlü artıştır. Fransa böylece, neredeyse hiç farkına varmadan, ürettiğinin beşte birini ihraç, tükettiğinin dörtte birini de ithal eden bir ülke oldu. Coğrafi olarak daha küçük olan Belçika, Hollanda, İsviçre, Yunanistan, kuşkusuz, dünya ekonomisine daha çok "karıştı". Böyle bir durumun iyi bir istikrar, uluslararası yasalara dürüst bir saygı ve mal, hizmet, sermaye ve para hareketlerinde güvenliği gerektirdiği açıktır.

Birleşmiş Milletler'in bu görevi yerine getirmesi ve

dünya ölçeğinde akılcılığı geliştirmesi beklenirdi. Birleşmiş Milletler'in bunu gerçekleştirmekten çok uzak olduğu biliniyor. Çok sayıda ulusun delice silahlanmasını ilgisiz ve güçsüz bir biçimde izliyor. Ekonomik alanda ise, satıcılar için olduğu kadar alıcılar için de yıkıcı olan, bazen ürünlerini maliyetinin yüz katına yakın fiyatlarla satabilen OPEC tekeli skandalını bile kıramadı. Gerçekten de, BM temel iktidar organlarından, yargı ve yaptırım gücünden yoksundur. BM, bir iktidar değil, sadece hükümetlerin delegelerinin kendilerini ifade ettikleri bir meclis (hiç bir şey olmamasından iyidir) olsa da, tüm dünya ölçeğinde bir *sosyal anlaşma* da yok. Her ulus kendi çıkarına ve olanaklarına göre en iyisini yaptığına inanıyor. Dünyanın 158 parçasının her birinin kendi durumlarını en üst düzeye çıkarma arayışı, bütünün etkisini en aza indiriyor.

İnsan ilişkilerinin (ekonomik, siyasal, bireysel ve kültürel) yerküre düzeyinde yoğunlaştığı, belki de 1830 Fransa'sındaki bölgeler arası ilişkilerden daha çok yoğun olduğu bu çağda, bir dünya hükümetinin yokluğu temel bir eksikliktir. Ama bu eksikliğin, egemen devletlerin egemenlikler üstü bir yapıyı kabul etmeye hazır olmadıkları sürece, kalıcı olduğu da açıktır. Avrupa bile, birliğe çok yakın olmasına karşın "hükümetler üstülük"te takıldı kaldı ve gümrük bölgelerini sürdürüyor.

*6. 20. yüzyıl büyük umudu*nun gerçekleştiremediği en önemli özlem *mutluluktur*; günümüzün zengin *ortalama* insanının, dünün fakir ortalama insanından *daha çok mutlu* olmamasıdır. Hatta daha az mutlu olmasıdır. Çocukluğum sabahın ilk ışınlarından, akşam, yıldızların çıkışına kadar sürekli çalışan, kötü beslenen, kötü ısınan ve kötü korunan konutlarda mısır yaprağıyla doldurulmuş döşeklerde yatan, hastalıklarla ve yasla sürekli başbaşa kalan sefil köylülerin arasında geçti. Hepsi sabahtan akşama şarkı söylerler, şakalaşırlardı. Bugün, basit yazı çizi işleri yapan, yüksek yaşam düzeyine sahip, en iyi biçimde

beslenen, mükemmel denilebilecek genel temizlik koşullarından yararlanan, yüzyıllardır sürüp gelen rahatsızlıkların onda dokuzunun doktor ve dişçiler tarafından ortadan kaldırıldığı, çağdaş tekniğin harikalarıyla, konfor, radyo, TV, buzdolabı, elektrikli aydınlanma, otomobil, merkezi ısınma ile kuşatılmış bir ortamda, yılda 2 bin saatten az çalışan devlet memurlarının ve işçilerin arasında yaşıyorum..., hepsi kendinden geçmiş, doymak bilmeyen, kaygılı, gerilimli, sürekli bir şeylerin arayışı içindeler.

Bu yanılsamaları hiç bir zaman paylaşmadıysam da, 1950'de ve öncesinde, yaşam düzeyindeki büyük bir düzelmenin (iki katına çıkması yeterli görünüyordu, üç katın üzerine çıktı), yaşam biçiminde köklü bir dönüşümün sadece sefilliği değil, yoksulluk diye adlandırılanın da (küçük köylüler için yeterli görülen bir durumdu bu) ortadan kalkmasının kesinlikle Fransızlar'a, sadece saygınlık değil, neşe ve *mutluluk* da getireceğini beklemenin haklı bir bekleyiş olduğunu söylemeliyim. Sefilliğin ve yorucu çalışmanın sıkıntıları, iyileştirilemeyen hastalıklar, yüksek ölüm oranı, difteri ve menenjitten ölen küçük çocuklar, veremle yüz yüze kalan yetişkinler... bunlar gerçek bir yaşamın, özgür bir yaşamın, mutluluğun önündeki tek engel olarak görülmüyormuydu...? "Yeter ki tanrı bize ekmek ve sağlık versin..." "Bugün bize günlük ekmeğimizi versin...?".

Gerçekten de, tüm insanların geçimlerini sağladıkları, bir konutları olduğu, ekmeklerini çıkardıkları bir dünyada, uluslararası barış koşullarında, iç savaş ve çatışmaların, saldırganlıkların, hatta hırsızlık ve bireysel cinayetlerin ortadan kalkması gerekiyor gibi görünüyordu...

Bu dürüst ve bilge dünya rüyalarımızda kaldı, hiç bir yerde gerçekleşmedi. Yaşam düzeyinin yükselmesi istekleri doyuma ulaştırmadı; Marx'ın sabit kabul ettiği gereksinimler ölçüsüzce arttı; eski gereksinimler doyuma ulaştıkça yenileri doğdu ve gelişti. Gereksinimler yatışmaktan çok şiddetlendi... Sabırsızlık ve şiddetlenme fedakarlığın yerini aldı. İstekler ve

yarışma, elde edilen doyumla azalacağına, elde edilen güç ve kuvvet ölçüsünde radikalleşti ve sertleşti.

Buraya sadece, günümüz insanının davranışlarını en çok belirleyen özelliklerin başlıcalarını alıyorum.

- Tutku. Günümüzün kadını ve erkeği, mutluluğu, artık atalarımız gibi ahlâk ve dinin önerdiği geleneksel yaşam modeli içinde değil, *zevkin* bitmek tükenmek bilmeyen yığılmasında, yani günlük dürtülere ve kendiliğinden arzulara yanıt veren doyumda arıyorlar. Günümüz insanının, gerçekleşen eylemlerin ve edinilen bilgilerin miktarı açısından düne göre çok daha yoğun, daha özlü bir yaşamı var. Ama bu durum, onu dönem dönem "sinirsel" yorgunluğa ve bıkkınlığa götüren, bitmez tükenmez bir çalkantıya neden oluyor.

Sonuç genellikle düşkırıklığı olarak ortaya çıkıyor ve, ya "ileriye kaçışa" (tutkuların ikiye katlanması) ya da bunalıma götürüyor. Bunların ortak yazgısı bir tür tatsız yeterliliktir. Mutluluğa çok az ulaşır. Ne yazık ki bu durum Avrupa'da dile getirile getirile yeni olmaktan çıkarak eskidi.

- *Yaşamın* biyolojik *canlılığının*, yaşama duyulan güvenin, yaşama aşkının azalması. Yaşamsal kaynakların yoğunluğunda ve bilincinde hissedilir bir azalma var. İnsanlar doğanın, insan gruplarının, konutların sıcaklığını, aile yuvasının, köyün, mahallenin gücünü düne göre çok daha az hissediyorlar.

Küçük apartman hayvanları, problemli kedi ve köpekler, hafta sonu çıkışları, bitkilerle, vahşi ve evcilleştirilmiş hayvanlarla ilişki yetersizliğinin göstergeleridir. Bir çok kadının mesleki çalışma isteği bile, dinsel yaşamın, köylülerin kış gecelerindeki aile toplantılarının, bayramların, dini ve yöresel zorunlulukların yarattığı insani ilişkilerin yetersizliğinin sonucudur.

Yaşama isteğinin azalması doğumların düşüşü, sevginin ve sevgiyle dolu sadakatin zayıflaması ve erotizme başvuru olarak kendini gösteriyor. Topluluk planında, ülke işgale uğradığında büyük olasılıkla işgalciye karşı *direnişçi* olabilecek yetenekteki nesil-

lerde yurtseverliğin kaybolduğuna tanık olunuyor.

- İnançların, düşüncelerin ve bilgilerin çeşitliliği ve değişkenliği, yeni nesil öğrencilerimle eskilerini (örneğin 1945-50'lere doğru Siyasal Araştırmalar Enstitüsü'ndeki öğrencilerimle 1975-80'lerdeki öğrencilerim) birbirinden köklü bir biçimde ayıran özellikler gibi göründü bana. Burada ortalama öğrenciyi değil, en yeni, daha önce az gözlenmiş, evrimin en tipik, belki de böyle sürmeyecek ama bugün algılanılabilen özellikleriyle ele aldığım göz önüne alınmalıdır.

Burada yeni toplumun saf ürününü tanımlamak istiyorum: 1981'de 25-30 yaşlarında olan insan, yani 1950'den sonra, kentsel ve ileri tekniklerin bulunduğu ortamda doğmuş, kıtlığı hiç tanımamış, mekanik enerjinin ve makinelerin yoğun kullanımına alışmış, bağlantısız, derli toplu olmayan ve bir çoğu heyecan yaratıcı ve tuhaf özellikleriyle kendini dayatmayı hedefleyen çeşitli haber kaynaklarının (radyo, TV, basın, yolculuk, okul...) sürekli bombardımanına - düşünmeye, alınan bilgilerin akılcı bir biçimde "işlenmesine", düşünceye dalmaya hiç yer bırakmayan bombardıman- tutulmuş insan.

Diğer sorunların belirleyicisi olan insanın sorunlarına yanıt veremeyen veya ancak çok az yanıt verebilen, *anlamlı* pek az yanıt verebilen veya hiç veremeyen (insan türüne uzun dönemde birşeyler verecek), *hele* bu sorunların büyük çoğunluğuna anlamlı ve ortak yanıtlar bulamayan günümüzün insanı, siyasal ve toplumsal yaşamın, bireysel ve ailesel yaşamın dayattığı sorunların her birisine çok çeşitli ve genellikle birbirini yalanlayan yanıtlar verir. Üstelik kararların ve uygulamaların izlediği bu yanıtlar güçlü bir oturmamışlık gösterir, aynı bireyde modaya, karşılaşmalara ve son alınan bilgilere bağlı olarak değişkendir.

Dün, bireyin *kişiliği* dünya görüşü etrafında oluşuyordu. Kuşkusuz bu dünya görüşü özet halindeydi ve belki de safça idi. Ama neredeyse toplumun üyelerinin oybirliğiyle kabul edilmişti ve bu toplumun kalıcılığını uzun dönemde güçlendirmeye yetenekli ol-

dukları kanıtlanmıştı. Bugün bu dünya görüşü, günümüzün kültürünün ürünlerinin içinde bilgilerin kolayca yan yana getirilmesine dönüşmüştür. Kuşkusuz bu bilgilerin sayısı daha çoktur ve genellikle gerçeğe daha yakındır, ama tutarsız, bağlantısız, üstün körü; yüzeysel bir bellek içinde hızla kendini yenileyen, durmaksızın yeniden kahcının yerini almaya hazırdır.

Görüldüğü gibi, evren, insan, yaşamın anlamı, insanın koşulları, mutluluk, insanı mutluluğa ulaştıracak araçlar, yaşamı iyi kullanma üzerine dini, ahlâkî ve felsefî *temel düşüncelerin eksikliği*, varoluşun gizemine ve sonuna ilişkin kesin *yanıtların yokluğu*; bunlardan sözedildiğini hiç bir yerde, ne 25 yaşına kadar gitse bile okulda, ne de kimsenin bunlardan sözetme gücünü bulamadığı ailede duyan günümüzün sanayi toplumunun tipik insanı, bunları tanımamakla, bilmemekle kalmaz, zevkten çok sadece sıkıntı vermeye elverişli, tarihi geçmiş bir insanlığa özgü, gereksiz ve çözümsüz görerek bunlarla ilgisini keser. Günümüzün sanayi toplumu tipi bu insan, insanın siyasal ve toplumsal günlük kararlarını, bir insan algılaması ve dünya görüşü taşıyan beyinlerin giderek daha yakından belirlediğini hesaba katmadığı gibi ve ne olduğunu bilmese bile, bilinçli bir biçimde hiç düşünmese bile, bir dünya görüşüne sahip olduğunu yadsısa bile, tüm insanların bir dünya görüşüne sahip olduğunu da artık hesaba katmaz. Sadece bilinçsizce edinilen bir dünya görüşünün, düşünülerek elde edilene göre tutarsız, tamamlanmamış ve oturmamış olma şansı daha çoktur. Diğer herşeyi belirleyen sorulara yanıt bulamayan günümüzün insanı, sorunlardan kaçar ve güncelin akıl almaz çalkantılarından beslenir.

Kararları ve uygulamaları yönlendirebilecek dini ve ahlâkî "değerlerin" yokluğu bugün daha da zararlıdır. Kuşkusuz siyaseti ve ekonomiyi yöneten sınıflar, aynı zamanda ortalama insan da, tehlikeli ve her yanıyla kuralsızlaşmış bu dünyada, sıklıkla dramatik, bilinmeyen durum ve düşüncelerle karşı karşıya ka-

lırlar; ve bu insanlar kararlarıyla çağdaş tekniğin onlara sağladığı olağanüstü büyük gücü uygulamaya sokarlar.

Bu satırları yazarken uygarlığımızın bunalımını düşünmeye başladık. Bu bunalım bu kitabın üçüncü kısmının konusu.

ÜÇÜNCÜ KISIM
BİLİMSEL DÜŞÜNCE UYGARLIĞINA DOĞRU

İngiltere'de 18. yüzyılda bilimsel buluşların tarım ve sanayideki sistemli uygulamalarının başlamasıyla açılan *ekonomik* geçiş döneminin Batı'da sonuna gelinirken, Asya ve Afrika'da bu dönem yeni başlıyor. Buna karşılık *kültürel* geçiş dönemi sadece Batı'da başladı ve bunun ana hatları hala tanınmıyor. Bununla birlikte insanların kendilerini ve evreni yansıtacakları, uygarlığın bağımlı olduğu görüntü gelecek yüzyıla damgasını vuracaktır. Bu nedenle buna burada değinmemiz gerekiyor. Ama *ekonomik* geçiş dönemi ne kadar tanımlanabilir ve öngörülebilirse, *toplumsal, siyasal ve kültürel* geçiş dönemi o kadar belirsiz ve öngörülemez durumdadır.

*
* *

Okurun, bu kitabın daha birinci baskısında ekonomik "geçiş dönemi" diye adlandırdığımızın, "20. yüzyılın büyük umuduna" bağlı bu "geçiş döneminin", deneysel bilimlerin üretim tekniklerine uygulanmasıyla, bu bilimleri bulan ve öğreten ulusların bin yıllık bitkisel ve oturmamış yaşama aşamasından "iyi" beslenmeye, konfora, ortalama 70 yıllık yaşama geçişin gerçekleştirileceği (bugün gerçekleştiği diyebiliriz) süre olduğunu anlaması gerekir.

Bu büyük umudun zorunlu kıldığı yaşam düzeyi ve yaşam biçimi hedefleri büyük ölçüde gerçekleşti. 60. sayfadaki grafik (1949 Ocağı'nda çıkan *Büyük Umutlar*'ın birinci baskısındaki grafikle aynıdır), Batı'da bu geçiş döneminin son aşamasına gelindiği konusunda hiç bir kuşkuya yer bırakmıyor. Görüldüğü gibi, örneğin Fransa'da ikincil kesimde çalışan in-

san sayısı (inşaat ve kamu yatırımları dahil) '60'lı yıllarda en üst noktadan geçtikten sonra çok hızlı düşüyor. Robotik ve diğer otomatikleştirme teknikleri, bilişim bu sayıyı 2000 yılı dolaylarında büyük olasılıkla yüzde 20'lere indirecektir. Şimdiden yüzde 55'le büyük bir başarı gösteren üçüncül kesim ise toplam işçi sayısının dörtte üçüne, katma değerlerin ise beşte dördüne yükselecektir. "Bolluğun" sefilliğin yerini almasının yarattığı büyük alt üst oluş, kentleşmenin, geleneksel çalışmanın ve ortamın tahrip edilmesinin, eğlencenin yaygınlaşmasının hiç sürprizsiz sonuna gelinecektir. İnsanlığın evriminin durmadığı, ama üretim ve tüketim hacmi ve ekonomik yaşamın diğer temel büyüklüklerinin uzun dönemde gelişmekten çok, kısa dönemde çalkantılı olacağı bir başka döneme doğru ilerleyerek yol alınıyor. Bu durum, *binlerce yıllık* bütün olayların süresinin dayattığı temel oturmuşluk özelliğine uygundur.

Bu perspektifler, 1949'da, ufkumuzu büyülüyordu ve sınırlıyordu. Bugün bunlar bize gerçek ve doğal geliyor. Bugün bizi ilgilendiren, bu köklü dönüşümün doğuracağı, doğurmakta olduğu toplumdur, insanlıktır. Gerçekte bütün bu dönüşümler ekonomiktir (üretim, tüketim, yaşam düzeyi, yaşam biçimi), ama bunların sonuçları çeşitli ve belirsiz: Bu besin, konfor, bilgi... "zenginlik" bolluğu ortamı yeni bir insan, yeni bir insanlık doğuruyor.

Aynen, bir zamanlar taş, demir ve bronz tekniklerinin yeni çağların, yeni dönemlerin doğuşuna yol açması gibi, bu geçiş dönemi de, bitkisel tarım dönemini, benim 1947'de üçüncül kesim çağı diye adlandırdığım dönemden ayırıyor.

Haklı olarak, insanın bugün kendi görüntüsünü nasıl oluşturacağını bilebilmek için, araştırmacıların, siyaset, ekonomi ve gelecek tahmini uzmanlarının bunlara hangi adı vereceklerini tanımak önemlidir... Burada, sık kullanılan ikisini vermekle yetineceğim:

- *"Sanayi sonrası uygarlığı"*[m], uzun süre "sanayi devriminin" kalıcı ve kaçınılmaz meyvesi olarak algılanan sanayinin üstünlüğünün olamayacağına işa-

ret eder. Gerçekten de yeni dönem, 19. yüzyılın ve 20. yüzyılın ilk üçte ikisindeki fabrika tipi tarafından belirlenmeyecektir. Gelecek üretim çalışmasında "bürotik", "bilişim"e ayrıcalık verirsek buna *"üçüncül kesim uygarlığı"* denilecektir.

Bana kalırsa, bugün ben sadece üretimi, hatta ekonomiyi gözetmeyen bir adlandırmayı yeğlerim. Çünkü sözkonusu olan gerçekte insandır. Böylece ben, üçte ikisi nesnel gerçekliğe, üçte biri idealist umutlara dayanan bir kavram öneriyorum: Bu dünyada ilk ortaya çıkan, ilk eylemi daha uzun zaman sürecek olan, çağlarca belirsiz kalan bir *deneysel bilim düşüncesi uygarlığı.*

*
* *

Burada dile getirdiğimiz sorular, bugün kimsenin bunların çözümünü bilemediğine inansam bile, kendi koşullarının bilincinde olan ve geleceğini sorgulayan tüm insanların kendilerine yönelttikleri sorulardır: Günümüzdeki düzensizliğin nedenleri nelerdir? Dünyanın ve ülkemizin bugünkü durumunu belirleyen, "geleceğin taşıyıcısı" olarak ortaya çıkacak, en azından önümüzdeki yıllarda kalıcı ve hakim olacak olan etkenler nelerdir?

Kuşkusuz, bu ve benzeri soruları yanıtlama yeteneğine başkalarından çok sahip değilim -belki de daha az sahibim. Tersine ben bunları çözümlenemez görüyorum.

Gerçekten de, sınırlı alanlarda, şu veya bu araştırmacı doğru ve gerekli "öngörü modelleri" sunabilir, bu ancak çok sınırlı varsayım, düşünce ve senaryo bataryaları pahasına oluşur. Biraz geniş ve somut bir sorun sözkonusu olduğunda, hatta "salt" ekonomik bile olsa, bilim dilsiz kesilir; ortada sadece "laf" kalır. Bugün kimse, somut deneylerle kanıtlanmış veya en azından bilim adamları topluluğunun üzerinde uzlaşmaya vardığı, değerleri deneylerle kanıtlanmış öngörü ve eylem "modeli" (örneğin nüfus sorunlarını,

dış ticareti, enflasyonu, işsizliği anlamak ve "yürütmek" için) önermiyor (Bu nedenle Reagan, Thatcher, Smith, Mitterrand..., Polonya, Macaristan, Çin, Kore, Formoza... Brezilya ve Küba çok çeşitli yöntemler izliyorlar).

Kuşkusuz 1947'de "otuz başarılılar"ı duyurabildiğime ve hala bu kitabın birinci kısmının konularını oluşturan ekonomik ve toplumsal evrimi öngörebildiğime inanmıştım. Ama böylesine öngörüler çok az gerçekleşebilir ve alanları her zaman sınırlıdır. Bunların gerçekleşebilmesi için, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve iyi tanımlanmış kalıcı akılcılık adalarının, etki ve tepkilerinin uyumlu olduğu "sistemlerin" gerçekten insana görünmeleri gerekir... Bu "sistemler" fiziksel bilimlerde çok sayıdadır ve araştırmacılar bunları yavaş yavaş buluyorlar. Ama insan bilimlerinde bunlarla az karşılaşılır ve geçicidirler.

Gerçek sonsuza kadar "yeniler" doğurur, oysa insan geleceğe kendi özgün özelliklerini verecek olan bu yenileri hiç bir zaman önceden göremez. Çünkü bunlar, kendilerini kitlesel biçimde göstermedikleri gibi, gösterdiklerinde de, yüzlerce, binlerce başka olasılığın içinden birisi olarak ortaya çıkarlar. Gerçekten yeni olan, tarihin bir anının gerçekten özgül olguları insanlara ancak olup bittikten uzun süre sonra görünür (Stalin'in cinayetleri, yaşam düzeyinin yükselmesi...) ve bunların sonuçlarının anlaşılması ise daha da zordur. *İdeoloji gerçeği algılamamızda ayrımcıdır, ancak kendisiyle uyumlu olanların bilincine varmamıza izin verir.*

*

* *

Bununla birlikte, gerçek üzerine düşünmek yararlı ve gereklidir. Bu körlüğü ve gözü kapalılığı bir darbede silemese bile, beyne daha önce doldurulanlardan farklı düşüncelere yol açar ve böylece, yavaş yavaş, daha az gecikmeyle yeni gerçeklerin algılanmasını sağlar. Bir beynin değeri, onun varolan gerçeği bulma yeteneğiyle; düşü değil gelmekte olan gerçeği sezme

gücüyle, kararda ve uygulamada ihtiyatlılığı ve hoşgörüsüyle ölçülür.

*
* *

Böylece, bir bilimsel "model" ortaya atılamadığı için, kendimi, okurlara dönemsel bir kaç soru, varsayım ve düşünce sunmakla sınırlıyorum. Sahte akılcılığa saygınlık ve güvenilirlik vermekten kaçınmak için bunu "düzensizce" yapıyorum. Sadece, burada aktarabilmek için, topluma, bilime ve insana ilişkin üç bölümde grupluyorum.

I. Topluma ve İnsanın Yaşama Ortamına İlişkin Birkaç Düşünce ve Soru

Bundan uzan zaman önce Georges Friedmann anahtar bir kavramı ortaya çıkardı: "Teknik ortam". Çağlardan bu yana, insan, temel olarak tarımda ve tarımla yaşıyordu. Böylece yavaş yavaş ve ılımlı (güçsüzlüğü nedeniyle) bir biçimde "doğal ortamı" insanlığın ilk çağlarında "geleneksel ortama" dönüştürdü. Bu geleneksel ortam Homeros'un daha önce anlattığı, Virgile'in şarkılarında dile getirdiği, benim 20 yaşına kadar büyükanne ve babalarımın konutlarında, köylerinde tanıdığım, Quercy, Rouergue ve Nivernais köylülerinin ortamıdır.

Bu ortam artık Fransa'da yok. Hatta, bu ortamı yıkan ve tahrip eden unsurlar dışarıdan ithal edildiği için, insanın az etkili olduğu yoksul ülkelerde bile hızla ortadan kalktı. Bugün içinde yaşadığımız ortam insanın ürünüdür, haklı olarak buna genellikle *zanaatin* etkileri diyoruz. Bu teknik ortam, doğal ortamdan giderek daha çok farklılaşmaktadır. Giderek daha güçlü araçları kullanan insan tarafından değiştirilen doğa, yapılarla, konutlarla, binalarla, kentlerle, yollarla, mayınlarla ve engellerle kaplandı... Ancak atalardan kalma mağaralarda bulunabilecek hizmetleri verebilen konut-benim çocukluğumda bile bir sığınaktı (vasat bir sığınak)-, giderek artan biçimde

otomatik, ısıtan, yıkayan, aydınlatan, rahatlatan, okutan, iletişim kuran değişik bir makine oldu... İnsanların hızla çoğalması, insanların her yerde varolmalarına ve insanların isteğini yerküreye dayatmak için makinelerin hızla çoğalmasıyla eklemlenir. Doğal bitki örtüsü ortadan kalktı. Bugünden başlayarak hayvan toplulukları, yarından başlıyarak ta çiçekler ancak insanın isteğine bağlı olarak ve onun köleliği altında varolacaktır.

Ortalama insan bu teknik ortamı arzu eder, hatta olanak bulduğunda elde etmek te ister, çünkü burada "bolluğu" bulur: yiyecek, konfor, yaşama süresi ve doğal ortamda yasaklanan zevki bulur.

Ama bu teknik ortam dayanıksızdır. İnsanın ürünü ancak insan tarafından korunabilir. Sadece sürekli denetlemeyi ve her geçen gün gerçekleştirilen giderek daha da kesin ölçülerde devasa bir güç akışını, bakım ve daha da "gelişmiş" makinelerle yenilenmesini gerektirmekle kalmaz, aynı zamanda, özellikle de ulusal ve uluslararası kurumların düzenli işleyişini zorunlu kılar. Yüksek verimlilik ancak yüksek karmaşıklıkla elde edilecek, korunacak ve arttırılacaktır. Sonuçta, bizsiz yaşayabilen doğada değil, ama bu doğaya karşı, ona tecavüz ederek, tahrip ederek, ona özgü olmayan sadece bize özgü varoluş biçimlerini giderek artan oranda dayattığımız (nereye ve ne zamana kadar?) bir doğada yaşayacağız.

Ayrıca bugün yapay ortamla ilgili ciddi başka sorunlar da ortaya çıktı. Onlarca yıl boyunca avcılar, ürün toplayıcılar veya çiftçiler, yani insan kendi doğal ortamının "doğal" ilişkilerine katlandı. Şimdi ise, bir yüzyıldan daha kısa sürede, köklü bir biçimde farklı bir ortama daldı. Kuşkusuz kısa dönemde, biraz önce dile getirdiğimiz gibi kazanç pozitiftir. Ama ya uzun dönemde? Bu çok yeni oluşturulan teknik ortam, kısa dönemde zorlayan ama tarih ve tarih öncesinden bildiğimiz gibi çok uzun dönemde verici olan doğal ortamın tersine, binlerce yılın sınavından geçmedi. Oysa çok sayıda sorun şimdiden kendini gösteriyor: Nüfus eğrisinin iniş çıkışları, doğum oranının ve belki de

doğurganlığın çöküşü, bunların uzun dönemdeki etkileri, geri zekâlıların ve güçsüzlerin yaratılması, garip genetik saptırma deneyleri, v.b. Büyük bir olasılıkla teknik ortamın insan tarafından kullanılarak yapılan "alıştırması" (rodage) "yarasız" gerçekleşmiyor gibi görünüyor ve toplam olarak uzun yılları gerektiriyor. Belkide zafer ve mutluluk içinde başlayan bu deneylerin maliyetini büyük halklar ödeyecek.

Sorunun psikolojik yanı artık savsaklanamaz. Sağladığı dolaysız üstünlükler nedeniyle insan yığınları bu teknik ortama katıldılar, ama bu teknik ortamı ve bunu gerçekleştirecek araçları kim buldu? Bu soruna *Atala Citroën'de Çalışıyor*, sonra da *Atala Citroën'de Yaşıyor* yazılarıyla çok zaman önce değinmiştim, aynı zamanda Eiffel'de, Peugeot'da, Ford'da veya Reagan'da, Lenin'de, Mao'da veya Stakanof'ta demek istiyordum.

Bu teknik ortamı bulan ve bunu gerçekleştirmek ve yaymak için özgün *normları* saptayan. yönetilen sınıflar değil, yönetici sınıflardır. Sürdürenler de onlardır. Ya kârın uyarıcı "doğasının" etkisiyle, ya da sosyalist görevlerin veya Hıristiyan iyilikseverliği, Tanrı'nın çocuklarının yardımseverlik erdeminin canlandırmasıyla.

Ama, zamanla yönetici sınıfların projeleri -hatta ve belki de özellikle erdemin canlandırdıkları- ile halk kitlelerinin davranışları arasında anlaşmazlıklar kendini gösterir. Kuşkusuz bunlar veya başkaları kötülük değil iyilik, tıkanıklık yaratmayan yaşam düzeyi, taşkınlığın olmadığı kent, haber bombardımanı olmadan bilgiyi istiyorlardı, istemişlerdi...

Ama önemli sayıda insanın, uzun dönemde teknik ortamın sıkıntılarına zor dayandığı ortadadır. Okurun tanıdığı çok sayıda davranış bunun tanığıdır.

*
* *

Sefillik, yoksulluk, kısa yaşam, haberlerden ve kültürden neredeyse kesin olan kopukluk... Fransa'da

(neredeyse) yok oldu. Daha az ayrımında olsak ta zenginlik te değişti; ücretlerin eşitlenmesi ve bir zengin için hizmetçiler, yardımcılar, idare memurları, bir bahçe ve bir "konut" tutmanın olanaksızlığı sonucunda bu zenginlik kemirildi. Küçük zenginlerin hızla çoğalması, kitleler ölçeğindeki "bolluk", büyük zenginlikten arta kalanları felce uğrattı. Avrupa ortamında zenginlik tıkanararak batıp gitti. Örneğin İtalya'da, 1955'lere doğru *La Dolce Vita*'da büyük aristokrat ailelerin Roma veya Venedik'teki saraylardan, tam konforlu beş odalı evlere geçtiklerini gördük.

Bir zamanlar zengin olunmadan iktidar olunamıyordu. Bugün ise bu giderek daha büyük oranda olası ve yönetici sınıflar "kitlelerin bolluğunda" gerçekten varolan kısıtlamaların üstesinden gelebilmek için, giderek daha çok oranda devlette, siyasi partilerde, işyerlerinde, üniversitelerde, sendikalarda, kent ve bölge idarelerinde, derneklerde bulunan bu iktidarı ararlar... Bugün bir mal varlığının yönetimi çok yorucudur. Belki de burada "üst düzey yöneticilerinin" net hiyerarşik maaş katsayılarının düşmesi karşısındaki umursamazlıklarını açıklayan temel etkenleri görebiliriz. Ama zengin olmadan olunan bu iktidar da ona boyun eğenlerin itirazlarıyla karşılaşmakta, kıskanılmakta, kuşkuşla karşılanmakta, belki de zenginlikten daha çok tiksinilmektedir.

İşte böyle fiziksel veya toplumsal yaşama ortamımızda önemli çok şey değişti veya değişme yolunda. Ama bir o kadarı da değişmedi.

Daha önce, yukarıda değindiğim gibi temel olanın, mutluluğun az bulunurluğu değişmedi, büyük olasılıkla daha az bulunur hale geldi. Aynı şekilde insan koşullarının temeli aynı kaldı: Kişisel yaşamın önceden bilinmezliği, onun zorlukları, kişiliklerin çatışması, ağır hastalık korkusu, kaçınılmaz sonun bilincinde olmak, düş ile gerçek arasındaki ayrım, varolmak ile sahip olmak arasındaki ikilik, varoluşun sırrı...

*
* *

İnsanların, ondan adalet ve kalkınma bekledikleri için geliştirdikleri, büyüttükleri ve insana özgü tüm örgütlenmelerin kendilerine iktidar verildiğinde doğal olarak gösterdikleri yayılma eğilimi ile de kendi kendini büyüten, dört bir yana doğru yayılan bu devlete ne denilecek. Geçiş döneminin başlangıcında ulusal gelirin ancak yüzde 10'unu alan bir devlet, bugün yüzde 48'ine el koyuyor (Fransa 1980) ve bunu kimsenin açık olarak anlayamadığı onbinlerce devre tarafından dağıtıyor.

Sosyal anlaşması bulanık olan, hızla çoğalan güçlü ve sert baskı gruplarının bitmek bilmeyen karşı koyuşları ve istekleri karşısında tek başına direnmek zorunda kalan devlet; -toplumun üyesi burada sadece seçim günlerinde yurttaştır...

II. Bilime İlişkin ve Daha Genel Olarak İnsanı Çevreleyen Gerçeklerin İnsan Tarafından Tanınmasına İlişkin Sorunlar ve İnsanın Varoluş Koşulları

Daha önce bu akıl almaz olguya değinme fırsatını bulmuştum: Deneysel bilim düşüncesi kitleler ve hatta nüfusun elit kesimi tarafından bilinmeden kaldı. Hiç bir şey, bilimsel düşüncenin Galile'ler, Toricelli'ler, Bacon'lar, Pascal'lar, Lavoisier'ler ve Faraday'ler tarafından tekrar bulunduğu 17. ve 18. yüzyıl halklarının davranışlarından, düşüncelerinden daha az deneysel değildir.

Bilim adamları bile kendi bilimsel düşüncelerini laboratuvarlarında kapalı bırakırlar ve özel yaşamlarında aynen yurttaşlar gibi, kanıtsız doğrulama, kısmi bilgi, çocukça mantık yürütme, düzensiz çalkantı, zevk ve tutku kanallarına göre davranır... Ayrıca deneysel bilim düşüncesinin hükümetlerimizi, siyasal partilerimizi, sendikaları, baskı gruplarını harekete geçirdiğini de göremeyiz... Sadece işletme-

lerde, "mühendislerin" düşüncelerinde bunun etkisini görürüz, ama bunun ne 20. yüzyılın büyük umudunda ne de onun gerçekleştirilmesinde bir anlamı vardır.

*
* *

Demek ki, aykırı örnekler dışında, deneysel bilim düşüncesinden yararlananlar bile deneysel bilim düşüncesine sahip değiller; ancak özgül durumlarda buna başvurmayı düşünürler, ne olduğunu bilmezler bile (sahip oldukları çarpık akla uygunluktan ayırtedemezler).

Bu durum, büyük bir hızla artan çeşitli ve sıkıntı verici sonuçlar doğuruyor. Burada sadece ikisine değiniyorum: Bilimin ve uygulamalarının büyüsel kavranmasına ve benim ütopik çocuksuluk diye adlandırdığıma.

Bilimin büyüsel kavranması, buluş, uygulama ve bilimsel sistemlerin korunması için gerekli olan insani çabaların savsaklanmasına neden olur. Örneğin ekonomik sistemin verimliliğinin duyarlı -bizimki böyledir- olması algılanamamaktadır. Sonuçta, gençler, ilerleme ve kitlelerin "zenginliği"nin kendiliğinden olduğuna inanırlar. Yöneticiler, patronlar, milletvekilleri, bakanlar, cumhurbaşkanı yaramaz birer parazittirler.

Belirsiz, bulanık "ilerleme" kavramından yola çıkılarak, "her şey olanaklıdır"a varılır. Tüm projelerin gerçekleştirilebilir olduğu kabul edilir, tasarlanabilirle gerçekleştirilebilirlik karıştırılır, sonuca ulaşmak için gerekli tekniklerin ve yöntemlerin kesin olarak belirtilmesi savsaklanır, ulaşılan sonucun getirdikleri genelleştirilir (gerçekleştirildiği varsayılırsa): Ütopyacıya iyi görünen halk içinde iyi olmak zorundadır. İktidarı ele geçiren ütopyacının, ışıl ışıl bir geleceğin baş döndürücü görüntüsünü zorla ve genellikle de terörle dayatma eğilimi buradan gelir.

*
* *

Fizik ve biyoloji bilimlerinin ürünleri çok parlaksa da, her şey onların işin sonuna gelmediklerini ve her yerde yeni meyveler vermeye hazırlandıklarını gösteriyorsa da, tam tersine insan bilimlerinin (bize göre çok daha gerekli olacak olan) dökümü çok zayıftır.

Örnek olarak burada sadece ekonomiyi alıyorum. Tüm yaşamım ekonomiyi savsaklanabilir olarak ele almadığımın tanığıdır. Yaşamım boyunca onu ilerletmek için çalıştım, elinizdeki kitabın birinci kısmının tümü öngörülerin temel yönelimlerini ve bunların izin verdiği eylemi ele alır. -Ama bunların geneksinimlerimizi karşılamaktan ne kadar uzak kaldığını da hep dile getirdim (işsizliğe karşı mücadelede, paranın düzenlenmesinde, Üçüncü Dünya'nın gelişmesinde...). Yetersizliğinin sadece iki örneğini verelim: Fransa niteliği hiç de dünyanın en ileri ülkelerindekinden geride kalmayan bir gözlem ve öngörü aygıtına sahip. Yine de iç pazara yabancıların sızması çok hızlı öngörülemedi (1963'te yüzde 10, 1980'de yüzde 27), özellikle 1980'de kaydedilen donanım malları ithalatındaki sıçrama 1979'da bile öngörülemedi. Ayrıca Fransızlar'ın tasarruf oranı, 1980 sonunda, öngörülenin yüzde 2 altında gerçekleşti (yüzde 16,5 yerine yüzde 14,5) ve en yüksek dış ticaret açığının ancak yarısı (50 milyar frank) öngörülmüştü[26].

Önemli olan, uyguladığımız yöntemlerin durumu ele alındığında, bu hataların kaçınılmaz kazalar olmasıdır. Tüm diğer kazalar gibi bunlar da, yeniliğin süreklilik gösteren yaratıcı gerçeği içinde ansızın ortaya çıkan, beklemediğimiz olguları anlamaya karşı doğuştan gelen yeteneksizliğimize bağlıdır. Bu gerçeği doğrudan algılayamayız, bunun için olguların "modeller" biçiminde kendini göstermesi gerekir (şemalar, grafikler, istatislik tablolar, eşitlikler, akılcı söylemler...). *Oysa bu modeller her zaman yaklaşıktır ve bütünsel değildir.* İnsan bilimleri çok az durumda ve o

[26] Bkz. *Economie et Statistique*, no. 135 (Ağustos 1981).

da dönemsel olarak, gerçeğe bir görüntü verirler. Bu görüntü, her zaman genel ve kabaca olmakla birlikte, büyüklük sıralamasını yaklaşık olarak temsil eder. Genel olarak *gerçek, ancak gerçeği yansıtabilecek kadar karmaşık bir model olabilir*... Gerçeğin tek doğru "modeli" gerçeğin kendisidir. Sorun biraz önce dile getirdiğimiz gibi, gerçeğin sürekli evrim içinde olmasıdır ve biz ancak bunun kırıntılarını algılarız.

Bu koşullarda, öngörülerin ve planlamanın yararlı ve gerekli olduğu düşüncesini koruyarak, bunların güvenilmezliğini ve hatalarını kabul etmek gerekir. Planı gerçeğe dayatmak isteğinde inat edilirse bu hatalar hızla tehlikeli hale gelir. Bu durumda, dünyanın bugünkü ekonomik hastalıklarını çözmek için, kısa dönemde yerküre ve Avrupa çapında bir planlama üzerine nasıl hesap yapılabilir?

*
* *

Üç yanlış yorum, günümüz insanlarının çoğunluğunun ve özellikle de Fransızlar'ın, genel olarak insanın koşullarının ve özel olarak ekonomik koşulların oluşturduğu görüntüleri bozdu, bozuyor ve büyük olasılıkla daha uzun zaman bozmayı sürdürecek: Zenginliğin kökü ve oluşumuyla ilgili yanlış yorum. Bilimin gücünün abartılması. İnsanın varoluşu için gerekli bilim ötesi değerlere duyulan güvensizlik. Fransızlar'ın büyük çoğunluğu, Marksist olmasalar bile, zenginliğin kaynağının, "kapitalistlerin" veya devletin (veya bazı devletlerin) ölümcüllerin çoğunluğundan (veya bazı diğer devletlerin yurttaşlarından) zorla koparıp aldığı sonsuz bir "artık değer" olduğunu düşünürler (veya sanki böyleymiş gibi davranırlar). Bir halkın zenginliğinin onun üretiminin sonucu olduğu ve tüketim olanaklarının *üretim çalışmasının ve üretimin örgütlenmesinin etkililiğinin* sonucu oluştuğu insanların çoğunun gözünden kaçar. Bu durum ekonomik olguları anlama ve ekonomik ve toplumsal ilerlemenin başarılması için çalışma yeteneğini önemli ölçüde azaltır.

Uzun süre, büyük bilim adamlarının neredeyse toplamı, *bilimin geleceğini* Renan gibi düşünüyorlardı. Deneysel bilimler bize, hem olağanüstü ürünler vermekle kalmamalı -biraz önce sözünü ettiğimiz gibi veriyorlar- hem de bilge ve mutlu bir toplum ve insanlık oluşturmalıydı. Ve özellikle de, kısa süre içinde, geleneksel dinlerin zararlı ve çocukça masallarıyla beslenen gerçeğin yerini dolduracak yeterlilikte dünyanın bir açıklamasını, yaşamın bir açıklamasını yapmalıydı. *Bilim adamlarının çoğunluğu bugün bu umutlarını yitirdiler.* Bilim, 19. yüzyılda kendinden beklenilenleri yerine getirdi, getiriyor ve daha çok yerine getirecek. Bilim insana bağlılığımızın, insana güvenimizin temeli olabilir. Bununla birlikte, geleneksel inançları ve bağlılığı (imanı) büyük ölçüde harabeye çevirdiyse de, Fransa'yı geniş ölçüde Hıristiyanlığın etkisinden çıkardıysa da, bilim tahrip ettiklerinin *yerine geçebilecek* bir bilgi bütünlüğü inşa etmekte güçsüz kaldı ve kalıyor.

Oysa insan türünün, dün olduğu gibi bugün de, sadece dünyanın gizemi ve varoluşu üzerine kendiliğinden oluşan bu sorulara yanıt vermek için değil, ama mutlu olmak için ve hatta basit bir biçimde yaşama sevincini koruyabilmek için, var olmak (geçinmek) için, sürekli olarak dünya görüşüne ve ahlâkî değerlere gereksinimi vardır.

*
* *

Yönetici sınıfların artık bir dünya görüşüne sahip olmadıkları ve ahlâkî değerler üzerine anlaşamadıkları bir durumda, okulun ne ahlâk, ne din, ne de felsefe öğretebileceği açıktır.

Okul günlük yaşamın getirdiği birbirini tutmaz haber bombardımanına, bilimin verdiği bağlantısız bilgi bombardımanına eklenir. İnsanın içinde bulunduğu koşullara özelliğini veren olağanüstü bilgisizliği gözönüne almaz. İnsanlığın ruhsal gereksinimlerinden, *değerlerden* hiç söz etmez. Tasarlamayı, herhangi bir şey üzerinde düşünmeyi öğretmez. Kültür parça-

lanmıştır, okul parçalanmıştır.[27]

*
* *

Genel olarak bilimin, daha da genel olarak bilginin, bu çok büyük, karmaşık ve hareketli gerçek içinde kendini bulma gücünden yoksun olan insanın bugün içinde bulunduğu durum, hakim düşüncelerin köklü bir sorgulamasını gerektirir; ben kendi adıma bir çok kitabımda bunun üzerine düşünmeye kendimi verdim[28]. Fransa'da ve bir çok yabancı ülkede[29] çok sayıda araştırmacı bu kaçınılmaz gözden geçirmeyi sürdürüyorlar.

III. İnsan Olmayla İlgili Sorunlar

İnsanın bilgisini yöneten yine insandır. Oysa insan da bilinmeyendir -bilinmeyen kalmıştır-; insanın koşulları ise daha da fazla...

Biyolojistler, biyolojinin yaşamda sadece bir tek esin ve bir tek yaşama kuralı bulunduğunu dile getirmekte anlaşmışlardır: "Sürekli daha fazla yaşam." Atom molekülleri doğurur, moleküller organı ve organ da canlı varlıkları, çünkü bunlar yaşarlar (yaşayabilmek isterler) ve her zaman daha uzun yaşarlar...

Varolmanın bu yüce yasası insana nasıl uygulanabilir..? Bolluk ortamında nasıl "daha çok yaşanır"? "Hüzünlü boşluk" gereksinimin, isteğin bugün aldığı biçim midir, "daha çok yaşamanın" bio-toplumsal bir eğilimi midir? Bıkkınlık ve tutkunun ötesine nasıl gidilir? Herşeyin çabayı yararsız kılacak biçimde kurulduğu, her şeyin serbest olduğu, hiçbir şeyin ilginç olmadığı bu yapay ortamda coşku ve sevinç nasıl ko-

[27] Oysa okulu, "milli öğretim" değil "ulusal eğitim" olarak tanımlıyoruz.

[28] *Comment Mon Cerveau s'Informe. Lettre Ouverte à Quatre Milliards d'Homme. Le Long Chemin des Hommes. Les Conditions de l'Esprit Scientifique. Ce Que Je Crois.*

[29] Özellikle Edgar Morin, *La Méthode;* Prigogine, *Métamorphose de la Science;* Kuhn, *The Structure of Scientific Revolution.*

olmadığı bu yapay ortamda coşku ve sevinç nasıl korunur.

İnsanla ilgili bugünkü bilgilerimizin azlığı, insanlığın (başlangıcı bulunan fosil izleri ölçüsünde bilinen) "ilerlemesinin" yavaşlığını biraz açıklar. Sınırsız, zengin, karmaşık ve evrim içindeki bu gerçek ile, küçücük, geçici, çarpuk çurpuk, zaman içinde duru bir düşüncenin tek yaratıcısı beyin arasındaki zıtlık çok zor ve güçlükle anlatılabilir. Böylece tanınacak şeylerin samanyoluna benzer boyutları ile bilginin araçlarının cılızlığı ve iğretiliği arasındaki zıtlık, kuşkusuz insan bilgisinin yetersizliğini olduğu gibi, bu bilginin özümlenebilir duruma getirilmesinin yavaşlığını da açıklar. Bilgisizliğimizi, hatalarımızı, "modellerimizin" gerekliliğini ve yetersizliğini, tutkularımızı, tasarılarımızı ve eylemimizi doğal gösterir.

İnsanın aldığı önemli kararların neredeyse tümü (siyasal, mesleki, ailesel, kişisel) "gözü kapalı", yani karar veren kişinin bilimsel bir karar için gerekli olan tam ve kesin bilgilere sahip olmaksızın alınmıştır; -özellikle de ne elinin altındaki bilgileri doğru bir biçimde işlemesini bilerek ne de zaman içinde ödenecek bedeli açığa vuracak tek şey olan ikinci nesil, üçüncü nesil sonuçlarını bu işleme katarak almıştır.

Sonuçta, bu konfor, toplumsal "güvenlik", eğlence, zevk uygarlığı insanı yaşama bağlıyacak mıdır? Zevki döllenmeden ayıran bu uygarlık türün geleceğini sağlayabilecek midir? Mutluluk getirecek midir?

Çalışmamızın verimliliğini, atalarımıza göre inanılmaz ölçüde sürekli artırıyoruz. Böylece çok önemli bir tüketim gücü (kitlelerin "zenginliği") ve doğa üzerinde çok büyük bir egemenlik elde ettik ve ediyoruz.

Ama artık, ne neden bu noktadayız, ne gerçekten neredeyiz, ne de biz kimiz bilmiyoruz. Bilgelik, felsefe, geleneksel ahlâk ve dinler bizler için tarihsel ilgi konuları olmaktan öteye gitmiyor. Bunların içinden parça parça, kırıntılar halinde, bizi hoşnut eden ve bize kendini beğendiren, durağan olmayan, bir gidip bir gelen, parçalı dünya görüşleri çıkarıyoruz. Bazen de kendi özgün kültürü içinde uyumlu, verimli, kalıcı,

ama bizim içinde bulunduğumuz anarşiyle uyumsuz, tek başına ve düzensiz olan geçici kuralları alıyoruz.

İnsanları bir ahlâk, bir din, yaşamın çok büyük gizeminin *gerçek* bir görüntüsüne sahip olmaya iten ve hâlâ itmekte olan nedenleri bulmamız gerektiği açık. Ve bu nedenleri tartmak, bu gerçek görüntüyü tekrar tanımaktır.

Çünkü bugün bilim, hem insanın *mutluluğu* hem de türün devamlılığı için bilimsel olmayan bilgiin gerekli olduğunu bize gösteriyor—daha doğrusu, sadece kısa ve uzun dönemli deneylere ve kaybolan geçmişin "izlerinin" gözlenmesine değil (klasik bilimleri belirleyen ve kuran yöntem) ama *binlerce* yıllık evrenin *binlerce* yıllık deneyine dayanan bilginin de gerekliliğini bize gösteriyor.

İnsanlığın kendi malı olan ve eldę etmeyi sürdürebileceği bu deneyi, bu "aşırı deneyi" savsakladığına ve *tümüyle unuttuğuna inanamıyorum.*